

З Ь М Е С Т

	Бал.
Сяргей Дарожны—Трынаццаты рэйс (<i>верш</i>)	3
Кузьма Чорны—Лявон Бушмар (<i>аповесць</i>)	5
Максім Лужанін—Дваццать чатыры гадзіны (<i>верш</i>)	30
Лукаш Калюга—Тахвілін швагер (<i>аповяданьне</i>)	33
Фэлікс Купцэвіч—Пра творчасць М. Зарэцкага	53
К. Чорны—Заўвага да перакладаў мастацкае літаратуры	100
М. Бардон—Колькі заўваг пра некаторыя словы	101
М. Коген—Этымолёгічныя нататкі	102
А. Цітоў—„Кропівині байки“	103
Г. Яруш—„Білий вовк“ Пятра Панча	104

У трынаццаты рэйс

Гэнай раніцай клёны
Ўсыпалі нам шлях,
Дні віталі краіну сьцягамі.
У трынаццаты рэйс адплывала зямля,
Ў песнях нашай вясны
І змаганьня.

Гэнай раніцай плошчы гримелі:
Паўстань!..
Узрасталі надзей рыштаваньні,
І выпростаўся велічы наское стан
Над краінай ружовым
Сьвітаньнем.

Ў найвялікшым паходзе
Дрыжэла зямля
Пад напеўнасьць заводаў і фабрык.
Будаваць, будаваць! мы заносілі ў плян
Наступленьня
Вялікіх армій.

Хай разносіць
І кідае вецер лісты,
Перашкоды шляхоў нам ня засьцяць!
Палымнеюць агні
На вялікі уздым
На франтах пераможнае працы.

Кожны крок,
Кожны поступ у гэтай хадзе
Скалане навальніцай плянэту.
Не здарма кожны дзень
Высіць волаты сьцен
Над адзінай краінай Саветаў.

Грайце маршы, оркестры,
Ў наступнага дні!..
Хай гавораць нацятыя струны!
Прыдзе час, дзеці клікнуць:
І ты будаўнік
Найвялікшай у сьвеце Комуны!

Менск, 1929 г.

Лявон Бушмар

Частка другая

I.

Вінцэнты ніколі не ўспамінаў ужо сваіх дзяцей ад першае жонкі—яны даўно рассыпаліся па сьвеце. Ад другое жонкі былі два сыны. Праз колькі ўжо год яны сварыліся—ніяк не маглі выжыць разам, але гаспадарка была гэтакая, што дзяліцца было нельга. Жывучы пры іх, Вінцэнты трымаў руку то аднаго, то другога, як калі. А ўсім гаварыў, што ўмешвацца яму ў спрэчку дзяцей няма ўжо лішне чаго: ён іх пагадаваў, а цяпер яны павінны яго дагледзець і больш ён нічога да іх ня мае.

Багатыром лішне Вінцэнты ніколі ня быў, але ганарыстым быў заўсёды. З Бушмаравага бацькі сьмяяўся бывала, што той хоць і заможны, але страціў з выгляду ўсю сваю шляхэтнасьць, забыўся, муціць, на сваю радавітасьць і ня знаўся з выдатнымі арандатарамі і панамі. Сам-жа Вінцэнты з панамі знаўся гэтак: чакаў бывала ў надзелю ля касьцёлу пры панскіх фаятонах, пакуль ня выйдзе з касьцёлу знаёмы пан. Панскія фурманы пакеплівалі з яго, а ён зьняважліва, моўчкі адно паглядаў на іх з вышыні свайго шляхотнага гонару. Як выходзіў да фаятону знаёмы пан, Вінцэнты далікатна вітаўся. Пакуль лёкай зашпільваў на пану дарожны пыльнік, Вінцэнты падтрымліваў панаў локаць і пасьля падсаджаў пана ў фаятон. За гэта пан пры спатканьні ніколі не забываўся адказаць на прывітаньне Вінцэнтага. А калі Вінцэнты раз у год зьяўляўся ў маёнтак да панскіх пакояў, пакаёўка выносіла яму што-небудзь з старых панскіх убораў—нагавіцы, сурдут, або камызэльку. Гэтакія дачыненні былі ў яго можна сказаць, з усімі вакольнымі панамі і нават некаторымі падпанкамі. З гэтае прычыны іншы пан ля касьцёлу яшчэ здалёк пазнаваў яго па сваіх, напрыклад, нагавіцах, другі па сурдудзе, а па камызэльцы—які-небудзь маянтковы радзівілаўскі фундатар. Як на паны прышоў звод, Вінцэнты пачаў пракаваць, што „гэта так ня будзе хамам даравана“. Але пасьля, як сыны яго панацягвалі з панскага лесу дрэва, ён стаў цішэйшым. Моўчкі ўжо ўбіраўся сьвяточнымі днямі ў панскія неданоскі.

З суседзьмі ён ладзіў, але дружбы ні з кім ня меў. Каго й ненавідзеў, дык і з тым гаварыў заўсёды лагодна. Так ён гаварыў і з Аміліным братам Андрэем. Андрэй быў „гад“. Шмат было прычын дзеля таго, каб быць яму дзеля Вінцэнтага гадам. Зусім сцураўся ён усялякае веры ў бога.

Ён першы павёў вёску на панскую зямлю і шляхэчыя хутары, тлумачачы ўсім, што савецкая ўлада ніколі ня лопне. І хоць сыны Вінцэнтага таксама раскашней атайбаваліся на зямлі цяпер, але Вінцэнты ведае, што „не аб адным толькі хлебе жыў будзе чалавек“.

Быў час, калі Вінцэнты гатоў быў з кожным Андреевым словам згаджацца. Гэта ў той год, калі сыны яго панабіралі зямлі і лесу. Андрэй рабіў „выгадную справу“, і каб на гэтым справа гэтая спынілася, лепшага нічога й ня трэба было-б. Цяпер паны ўжо могуць і не варочацца; можна, калі на тое пайшлося, і бяз іх пражываць на сьвеце, абы толькі ўсё як мае быць усталявалася; абы паўрасталі як мае быць новыя межы. Вінцэнтаму вялікае работы ня было, дык ён так у сваю ахвоту папрацаваў тут: паглядзеў—мяжу хлопцы зрабілі шырокую, нават яна ўжо дзірваном пачала ўрастаць. І Вінцэнты панасаджаў скрозь на ёй грушак-дзічак: „няхай урастаюць—і мяжа будзе вечна трымацца аднаго месца, і ў сьлёку адпачыць добра на сваім полі, пад сваёю дзічкаю“. А пасья і над дзічкамі гэтымі і над мяжою пачала навісаць хмара. Тады Вінцэнты лішні раз упэўніўся, што гады гадамі застануцца вечна, і з імі таму, хто ня гад, ня выжыць разам.

З таго часу, як Вінцэнты прыходзіў да Лявона Бушмара пагаварыць аб ратунку, ужо два ці тры разы прыходзіла і прайходзіла восень. І як сьнег закідаў зямлю, сьціхалі і ўсялякія трывожныя гаворкі, і ўсё зімавала спакойна. Дзічкі на мяжы пачалі ўжо як мае быць убірацца ў сілу. Але гэтая восень была самаю трывожнаю, і гаворкі былі самымі пэўнымі.

Восень даўно запанавала ў полі. Лес загуў мацней і трывожней, дарога паўз яго не хацела высыхаць. Мокрымі прасторами тхнула з лесу. Поле сінела пад рухавым ветраным небам.

Вецер імчаўся полем.

З узгорку павольна спускаўся чалавек. Ён лёгка апіраўся на сукаваты старасьвецкі кій, ішоў як-бы спацырам, нават штосьці мармытаў сабе пад нос, нейкую песьню бяз слоў і мэлёды. Ён перакідаўся з нагі на нагу і ішоў да лесу. За плячыма яго танула ў імгле вёска.

У лесе, на прыдарожных выцерабах, вецер шастаў няпрыбраным гальлём і шыпулямі, ганяў кусты і весяліўся. Чалавек спыняўся, слухаў, але твар яго заставаўся халодным, як у таго, хто ўсё гэта спрад-веку ведае, уведаў стала і назаўсёды.

Імглісты дзень. Мокры скавыш. Яна патрэбна тут, павольная постаць гэтага чалавека!

Так чалавек выйшаў за лес.

Сабака вартуе хутарскую адзіноту. Яго брэх доўга, аж пакуль чалавек не падышоў да ганку, ваюе з ветрам. Чалавеку няпрыемны сабачы брэх:

— Галас, Галас, сьціхні!

І нарэшце з раптоўнаю злосьцю:

— Сьціхні, каб ты апруцянеў, каб ты!

Тады адчыняе сенечныя дзверы жанчына, ці дзяўчына—гэтакая яна сьвежая, ружовая. Вочы чорныя і вялікія. Нездаваленьне і разам з тым жартлівая хітрасць у яе ўсьмешы:

— Як гэта ён не парваў вас?

— Дзяндобры, пані Галена.

Жанчына ўсё стаіць на парозе, і ветліваму старому няма як ісьці далей. Ён трымаецца на адным месцы, растапырыўшы рукі.

— Якая-ж я пані,—сьмяецца жанчына,—цяпер няма паноў.

— Ну, няхай сабе няма, а вы пані.

Ён гаворыць гэта спрытна, лёгка. Падступае бліжэй і есьць вачыма жанчыну. Відаць за свой век добра вывучыў ён рознастайнасьці жаночых характараў. Жанчына разумее яго добра і хітра глядзіць на яго. Ёй робіцца весела, і яна сьмяецца. Але стары ведае цану ўсім жаночым сьмехам, ён ім ня верыць адразу. І гады яго гэтакія ўжо, што толькі хіба кпіць можа з яго ўсьмешкаю маладая жанчына. Але думак гэтакіх няма ў старога. Ён вітаецца з жанчынай за руку. Тая руку падае, але з хітрым, моцным сьмехам адразу вырывае назад. Тады стары бярэ яе за плечы, каб прайсьці ў сенцы. Жанчына бачыць, што ўжо досыць расьцьвяліла старога, і годзе ўжо гэтага. Дык яна робіцца жорсткаю:

— Вы за якою патрэбаю прышлі, ці зноў..

— За патрэбаю, за патрэбаю,—шпарка ратуецца ён—з таею-ж самаю ўсё патрэбаю... З таею-ж...

— З якою?

Жанчына быццам ня памятае, або і зусім ня ведала нічога. На твары яе вясёлая рашучасьць і злосьць. От яна зараз назаўсёды адшые адгэтуль старога, каб больш не цягаўся сюды.

— Пані Галена?

— Якая я пані!

Мала калі чалавека гэтага бачаць такім лагодным, якім ён раптам цяпер робіцца; хіба можа тады ён бываў такім, як разам з лёкаямі падтрымліваў пад локаць пана. Ён як-бы просіць Галену:

— Бушмар усёроўна ня вернецца...

Галена востра ўсьміхнулася, ускінула ўгару вочы: ёй штосьці вядома! А той гаворыць:

— Гэтакіх хутка ня пускаюць. Яго закапалі надоўга. Усё адно да аднаго сабралася там.

— Вы ўсё пра нешта гаворыце, можа, з паўгода,—крычыць жанчына,—я сама здагадваюся, чаго вы ад мяне хочаце, але самі вы ніколі выразна пра тое, чаго вы ходзіце сюды—не гаворыце. Гаварэце, выразна!

— Я з паўгода ўсё думаю, ходзячы сюды, гэта праўда. Бушмар ня вернецца. Пройдуць гады, пакуль ён будзе тут. Я пачалавецку хачу сказаць. Два разы вы адкінулі ад сябе майго сына—навошта вы гэта

робіце? Нашто вам траціць маладыя гады, прападаць так? Гаспадарка гэта ня Бушмаравы...

— Мая! Я жонка Бушмаравы!

— Вось, вось. Ваша! Цяпер гэтакае права. Хто робіць—таго. А вы-ж яшчэ й жонка. А Бушмар правоў ня мае, ён арыштант! Вам з ім разлуку трэба браць. Вы сына майго не адпыхайце. Жыць будзеце, рабіць будзеце. І тут будзеце гаспадарамі. Як гэта вы жывіце, ліха ведае як, не палюдзку.

Жанчына кіпіць ад крыўды і злосьці. Але чакае яшчэ чагосьці. Нарэшце Вінцэнты гаворыць тое, што павінна давяршыць цераз край келіх:

— Я перабраўся-б сюды, галавою я яшчэ ў гаспадарстве кіраваць магу... Што меў я там з гадамі ў адзін канцёл нос мачаць...

— Во-о-он!—раптам крычыць Галена. — Вон!.. Вон!..

Вінцэнты чакаў усяго, толькі ня гэтага. Ён нават не разумее спачатку. Адступае назад і глядзіць на Галену.

— Каб больш я цябе тут ня бачыла!

Вінцэнты ўпірае ў зямлю кій: няўжо ўсё гэтак падурному скончыцца? Гэтулькі прапала думак і хатніх нарадаў! Ён ужо глядзіць у зямлю. Жанчына закрычала:

— Галас, Галас!

Аднекуль зьяўляецца сабака. Жанчына кінула галавою на старога. Галас пачаў браць яго. Стары замалоў навокал сябе кіем. Сабака стаў зьверам. Стары пашоў задам да брамы, адмахваючыся ад сабакі.

— Як гэта я дагэтуль не здагадвалася! Гэта-ж ты ўсадзіў яго!

— Бушмары? Я! — урачыста крычыць Вінцэнты. — Гэта я. Гэта мая работа. Забойцаў я ня мілую! Гадаў не цяплю! А ты хочаш жыць з ім! Паручніка забіў, казённага лесу насек, раённага начальніка забіць хацеў!.. Гэта я каля яго пастараўся, нашто мне таіцца...

З-пад брамы ён крычыць, гатовы памірыцца:

— Сын мой яшчэ прыдзе да вас!

— Добра, што сказаў, я другога сабаку дастану!

Сабака праводзіць старога да лесу. Лесам гулка ходзіць сабачы брэх.

II.

Чаму так Вінцэнты дзіўна думаў пра Галену? Ня толькі ўпэўнены быў, што сына пажэніць з ёю і сам заўладае Бушмаравым хутарам, але нават сам каля яе быў сьмелы: пачынаючы гаворку, ня раз гэта ён, стары, клаў руку ёй на плечы. Ён, і ўсё навокал, пасьміхаліся адно, успамінаючы Бушмаравы вяселье. Пра Галену і ва ўсіх была пэўная думка—яна ня пара сталаму чалавеку. А сталым быў тут Бушмар, сталым быў і Вінцэнты! Сталых людзей тут шмат!

Пасьміхаліся, успамінаючы, як Бушмар падхваціў Галену.

Яму цяжка гаварыць з начальствам, нават і з сельсавецкім—гэта для яго вялікая пакута. А перад раённым начальствам ён хвалюецца, заікаецца. Начальству яго лёгка зьбіць, ён блытаецца, усё выходзіць у яго ня гэтак, як было, хоць яму і няма ніякае патрэбы гаварыць няпраўду. Але затое, калі дзе давядзецца не гаварыць, а дзейнічаць рукамі, хоць перад якім сабе хочаш начальнікам, дык тады Бушмара не пазнаць—ён спрытны тады і бязьлітасны. Свайго ён тады не перапущыць.

Суд тады трашчаў ад рогату. Не памагаў і злосны званок судзьдзі. Нават народныя засядачы ўсміхаліся ў вусы, калі Бушмар выступав перад судом. Рудая суконная бурка рабіла яго тонкім і больш высокім. Шапку ён няспрытна трымаў у руках, у руках трымаў і стусінавую пугу, пакуль яму не параілі хоць пугу гэтую куды-небудзь паставіць у кут. Ён заікаўся і хваляваўся страшна. Пра Амілю як пачаў гаварыць, дык каб траха, дагаварыўся-б да паручніка. Сыпаў паўсловамі, чырванелі і бялеў, угаворваў усё сюды, што ня было тут патрэбна і ўгаварыў сам сябе. Пра паручніка ня ўспомніў, але не далёка было ўжо й да гэтага. І раптам усе зноў успомнілі пра тое забойства. Усякі, хто памятаў тую справу, адразу падумаў—няйначай такі гэта Бушмарава работа. Суд пацвердзіў патрабаваньне Амілі—Бушмару прысудзілі даваць на дзіцяне і сплаціць Амілі за ўвесь час яе работы на хутары. Так скончыўся гэты суд. Бушмар уночы ехаў адзін дадому, разганяючы адзіноцтвам сваё судовае ўтрапленне. Паспакайнеўшы, ён пачаў думаць пра маладую жанчыну, справу якое ён, да свайго яшчэ выступленьня, гэтак як і ўсе, з цікавасьцю выслухаў. Яна пажыла з мужам два месяцы і цяпер разлучалася; выявілася, што муж хворы, а жыць з хворым яна не хацела. Яна пра ўсё спакойна расказвала суду. Ад мужа яе было ўражаньне—вялікае, але ціхае, незадаволенасці гэтакім здарэннем, а яна гаварыла жорстка, вінаваціла яго, што ён хворы жаніўся. Калі пасля выдзяляла яна сабе свой пасаг, выступалі сьведкі—суседзі іх, вяскоўцы. Бушмар разам з усімі слухаў справу, чакаючы свае чаргі, а жанчына, гаворачы, колькі разоў ненаўмысля глянула на яго. І гэты зірк укалоў яго. Пасля суду, ад'яжджаючы дадому, ён убачыў яе на возе—чамусьці яна яшчэ не паехала. Бацька яе завіхаўся каля возу.

— Бывайце,—з смуткам сказаў ёй Бушмар.

— Бывайце.

І яна ўсміхнулася, можа ўспомніўшы, як ён апраўдваўся ў судзе. А ад яго гэтая ўсмяшка адабрала спакой.

Наступныя дні ён усё думаў пра жанчыну, а праз некаторы час паехаў радзіцца да брата. Той яму даў парадую такую, якая надала яму радаснае пэўнасьці. І ён з братам паехаў сватацца. Яму было патрэбна цяпер скончыць як найхутчэй усё ранейшае. Гады два прайшло мусіць з таго, як назавусёды пайшла з яго хутару Амілія. І Галена застала тут вялікі непарадак ува ўсім тым, што не належала да зямлі і

жывёлы. Навокал пачалі гаварыць пра Бушмараву жонку. Яе першае замужства пачало абрастаць людзкімі выдумкамі. Праз паўгода якога, самы суд яе з першым мужам зрабіўся ў людзкіх вуснах, можна сказаць, легендаю нейкаю. Асабліва стараліся каля гэтага хлопцы. І нават стары Вінцэнты раз быў пусціў брыдкаю здагадку, што праз нейкі час, як і першы муж, Бушмар стане хворым і няўгодным ёй. Але гэта не прышчапілася да людзкае думкі—больш усяго цікавіліся Галеную цяперашняю, а ня заўтрашняю. Яна з хітрым жартам дражніла зіркам хлопцаў і мжычын. Сьвятымі днямі хлопцы знаходзілі прычыну зайсьці на Бушмараў хутар—патаргаваць насеннае канюшыны, або садавіны. Галёна калала іх вачыма, даводзіла іх да таго, што ім не хацелася ісьці адгэтуль, а сама, зірнуўшы катораму з іх у вочы апошні раз, жорстка гаварыла, што тут не саўгас, каб прадаваць канюшыну, і йшла ў хату. Хлопцы яшчэ тупалі каля Бушмаравых хаты, а Бушмар, як зьвер, паглядаў у вакно, а пасья, як-бы ненарокам, выпускаў з сянец сабаку. Хлапчы рогат і сабачы брэх доўга абуджвалі лясныя нетры. Пасья гэтага Бушмар дайходзіў ад Галены „праўды“. Яна адказвала яму ласкава, але гэтак, што ён дрыжаў, каб ня страціць гэтае яе ласкі. Ледзьве яна з штучнаю абьякавасьцю на яго гляне, ён, ня думаючы, ўсхватаўся, патрабаваў, прасіў, выпрошваў ад яе сказаць „праўду“. А яна патрымаўшы яго крыху гэтакім, упэўнівала яго, што ня ведае, чаго хлопцы валочацца сюды, і дакляроўвала другі раз сама адразу выпускаць сабаку і ня выходзіць да іх. Яна ўскідала на яго вачыма гэтак, што ён пакорліва змаўкаў і верыў. Усе так і гаварылі, што Бушмар пад бабскаю ўладаю, а ўлада гэтая нават і самому Бушмару дасьць рады. „Гэта яму не Амілія!“ А Бушмару было ўсёроўна, што і як пра яго гавораць. Людзкою думкаю ён ня цікавіўся. Ён быў-бы рад, калі-б нават чалавечая нага ня ступала на яго хутар, каб ніводная жывая істота, якая можа думаць і гаварыць, не зьяўлялася ніколі па гэты бок лесу.

Але гэтае ўтрапеньне Бушмарава не цягнулася доўга,—ён стаў чакаць ад Галены свайго сына. Тады яна стала іншаю. Яе пакінула цягнуць на вёску, яна пакінула скардзіцца на воўчую адзіноту ляснога хутару, часта ўсьміхалася сама сабе ціхаю ўсьмешкаю, гэтакую непадобнаю да тае момантнае ўсьмешкі, якая прыкоўвала да аднаго месца хлопцаў каля хаты, а Бушмара—у хаце. Бушмару было больш цяпер спакою і яшчэ больш, здаецца, ён пачаў ненавідзець кожнага, хто зайходзіў калі-небудзь на хутар.

На той бок лесу ішла тады ўпартая работа, ад якое сьвет ня міл быў Вінцэнтаму. Але на хутар да Бушмара ён ня приходзіў больш радзіцца і даваць парады. Пачаў хадзіць ён сюды тады, калі вялікая бяда навалілася на Бушмара. Сам Вінцэнты памог гэтаму—у яго тады ўжо раджалася думка сілаю асталявацца каля Бушмара. Ён пачаў варушыцца—стараўся ўсё падгадзіць начальства, каб, як будзе поўная абрэзка, далі яму кавалак Бушмаравых зямлі. І калі не ўдалося гэта,

стаў прыглядацца да новае справы. Бушмара пацяглі тады ў суд за буйную высечку лесу: ён пачаў патроху спускаць хвой і закладаць неўзаметкі разабраную сыяну ў гумне. Вінцэнты адразу даглядзеў тае Бушмаравыя работы. На Бушмара наклалі вялікі штраф. Бушмар яго ня выплаціў, так сама як і не аддаваў свайго вялікага падатку. Хтосьці прыехаў з раёну спагнаць з яго штраф. Бушмар захваляваўся, пачаў заікацца, злаваць. А ў тыя дні штосьці не паладзілі яны з Галенаю, і ён тады хадзіў як зьвер. Якраз здалася яму (ці можа гэтак і сапраўды было), што раённы начальнік вельмі нешта прыглядацца пачаў на Галену, а тая не прагнала яго з хаты, што было патрэбна дзеля Бушмаравых спакою. І от на дварэ раённы службовец штосьці пачаў гаварыць Галене, сьмяючыся гэтак, як сьмяюцца прыгожым жанчынам. Бушмар, сьціснуўшы зубы, схпіў службоўца за пояс, пераімчаў упоперак праз двор і кінуў на той бок плоту. Той ледзьве падняўся, доўга сядзеў на зямлі, пакуль сяк-так здолеў пайсьці ў вёску. А назаўтра Бушмара арыштавалі. Тут было ўсё—і нявыплата надатку, і лясныя высечкі, і калецтва раённага службоўца (той доўга ляжаў у больніцы і ледзьве ачунаў). Бушмара засудзілі на два ці тры гады адседкі. Ён пакідаў дом маўклівым, як злоўлены воўк, якога стараюцца прыручыць. Доўга не паддаецца воўк, ломіць клетку, наводзіць жах на ўсіх сваім зьвярыным утрапеньнем. Але пасля ён траціць сілы, слабее. Яму цяжка ўжо гнуць клеткавыя прэнтэ, і ён лажыцца, ядучы ўсіх толькі вачыма. Ніколі ён ня будзе ручным, але робіцца паслухмяным.

Выходзячы з двара, Бушмар нічога не сказаў Галене. Яна з плачам правяла яго за лес. А ён нават не азірнуўся. Гэта яе не ўкалола. Яна як-бы чакала гэтага і ведала, што іначай з Бушмарам нельга.

Галена хутка разумець стала Бушмара. За кароткі час навучылася пазнаваць яна ўсю зьвераватую прастасьць яго характару. І застаўшыся адна, яна адразу зразумела, што гаварыла Бушмаравы маўклівасьць на адвітаны і ссунутыя бровы. І яна стала берагчы тое абяцаньне, якое дала б Бушмару, каб той не маўчаньнем, а словамі разьвітаўся з ёю. Яна адразу стала такою, што нікому і на думку не ўзьбягала мець якія-небудзь інтарэсы на Бушмаравым хутары. Ня было Бушмара, не прадавалася тут і насенная канюшына. Толькі праз месяцаў два зайшоў быў сюды як-бы ненарокам Вінцэнты. Тады ўжо ў яго пачала формавацца цвёрдая думка ажаніць дзе-небудзь малодшага сына і разам з ім перабарацца куды-небудзь так, каб дажыць век свой самому сабе панам. Жыцьцё гнала яго з уласнае хаты, ад сьлядоў былога. Цяпер ужо ён недавідзеў Бушмара гэтак, як і Амілінага брата: адзін быў ворагам, які не паддаваўся, а другі—які наступаў.

Галена адразу і не чакала ніякіх вестак ад мужа. Яна разумела яго навывлёт. І праўда, што Бушмар маўчаў месяцаў мо' з тры. А пасля загаварыў раптам. Адно за адным пайшлі ад яго лісты: „глядзі сябе добра“, „пільнай сябе ў сваёй хаце“, „трымай усё як мага, ня збывай

нічога, а я доўга тут ня буду"... Хтосьці малапісьменны, мусіць допраўскі Бушмараў таварыш, выпісваў прывітаньні, пажаданьні, імкненьні Бушмаравае душы. Але Галена пазнала Бушмара толькі ў словах пра гаспадарскі побытак, пра „пільнаваньне сябе ў хаце“. За гэтымі словамі і жыла Бушмарава душа, якая для Галены была яснаю і вядомаю і якая не патрабавала для выказваньняў шматслоўя. Галена разгадала: поўны нечаканым утрапеньнем, прыглушаны бядою, Бушмар спачатку ня думаў ні пра што. Як-бы ўсё ўжо было скончана, больш ужо нічога ня трэба на сьвеце чалавеку. Але пасья зьяўляцца пачала абыходзіцца, нязвычайнае стала набываць адзнакі звычайнасьці, і тады зноў ён стаў на зямным грунце.

III.

У хутарской адзіноце Галена нарадзіла сына. У той самы дзень Бушмараў брат ледзьве ўсьпеў прывязьці сваю жонку. А праз які дзень Галена пачала брацца за работу. Братава жонка паехала. Гэтае Бушмаравае радні Галена ня любіла.

Бушмараў сын удаўся ўвесь у матку. Бацькаўскі быў толькі колер вачэй. Гэта гаварылі ўсе, хто бачыў яго. А паглядзець на малаго падыходзілі людзі пад Галену, калі яна выносіла яго ў лес і за лес. Яна несла яго скрозь паўз сыяну лесу, думала толькі пра яго і гэтым адцягвала непатрэбны клопат свой ад непазбыўнага бязладзьдзя ў хаце. Бо як ты ні глядзі і ні клапаціся, аднымі рукамі нічога не парадзіш. Як яна спачатку ні разрывалася за работаю і клопатам, усёроўна ня ўтрымала парадку. Усё было недагледжана, параскідана. І яна прыняла гэта з лёгкаім сэрцам. У яе зьяўляцца пачала нуда па людзях, таму яе гэтак часта і цягнула за лес. А тады якраз адбыліся вялікія зьмены навокал. Бушмару пакінулі толькі сялібу і зямлі па норме на душу. На гэты бок лесу было ўжо колектыўнае поле. Яно ціснула сялібу няміласэрдна. Тады Галена першы раз за ўвесь час напісала Бушмару праўду пра гаспадарку.

У тыя часы Вінцэнт трапятаяўся, як падсмалены. Мусіць дапало яму добра, калі ня цураўся ўзяць на сынаву шыю Бушмарава дзіця. Але пасья апошняга таго прыходу да Галены ён асеў, як знясілены. Ён толькі шаптацца пачаў з людзьмі і охкаць.

Тады была трэцяя восень, як адышла Аміля з хутару. Пра Амілю Бушмар ніколі не гаварыў Галене, яна й не дапытвалася, ведала толькі тое, што пачула была тады на Бушмаравым судзе.

Нясучы малаго паўз лес, яна бачыла людзей на полі. На яе прыглядаліся здалёк, як бы ненарокам падыходзілі бліжэй. Яна сама пашла да ўсіх. Дзіцяне разглядалі доўга, спачувалі, што яна адна з ім. Галена пагаварыла з людзьмі і пайшла назад. Гэта было пасья апошняга здарэньня з Вінцэнтм. Восень у той дзень прачнулася пагодліваю. Цьвілі паўз лес верасы, беразьянкі увесь зіхацеў ад сонца

і лісьця. Лісы дыхалі спакоем, сумная радасьць поўніла іх. У бяздумі Галена ўвайшла ў лес на сваю дарогу. І тады пачула, што хтосьці даганяў яе. Крокі былі лёгкія і шпаркія. Галена азірнулася. Бегла жанчына. Галена пачакала яе, і от яны сышліся.

— Я пагляджу вашага малога,—сказала жанчына.

Галена ўбачыла сумны спакой незнаёмага твару, нязвычайную шпаркасьць у руках, здэтанаванасьць.

— Не падобен да Бушмара,—устрапянулася жанчына.

Штосьці яшчэ яна хацела сказаць — Галена заўважыла гэта і чакала. Яны йшлі поплич—тая першая рушыла праз лес. Галена здагадацца пачала. Ёсці моўчкі ім было нядобра. Галена спакойна глядзела на дзіцяне і на ўсё, тая была неспакойнаю.

— Вы Аміля?—проста і звычайна сказала Галена.

— Я.

— Хадзем на хутар.

Сказала яна гэта так проста, што Аміля пашла. Ёшлі яны паволі, Аміля ўглядалася ўсё ў дзіцячы твар.

— Ён мог бы быць падобным да свайго брата...

— Да якога?

— Да майго малога, да другога Бушмаравога сына. Ён якраз мог-бы быць гэтакім...

Пасьля яна падумала, што Галена магла пакрыўдзіцца за што, і глянула на яе. А тая йшла, як ішла. Толькі як-бы не разумела гаворкі. З-за лесу Аміля пашла назад:

— Не пайду далей. Нядобра мне йсці туды.

— А я даўно хацела вас пабачыць.

Аміля йшла назад шпарчэй. Яна-ж толькі хацела паглядзець на другога Бушмаравога сына, ці не падобен ён да яе сына! Гэта было б страшна! Тады яна магла-б зьнялюбіць яго. Бо й прышоў ён на сьвет праз гэтакія пакуты, якія дарэшты выветрылі ўсе маладыя імкненьні. Першы-ж сын яе раней браў усю матчыну ласку! Не, яна пароўні дзеліць цяпер гэтую ласку між абодвымі сваімі сынамі! Сынамі сваімі!

Яна гнала ад сябе страшныя думкі.

„А яшчэ тая запрашае на хутар! На той самы хутар!“

Чамусьці нейкую крыўду раптам пачула яна ў гэтым запрашэньні. Наўмысную зьнявагу да сябе. Нават можа кпіны.

Ня думуючы, Аміля вярнулася. Галена паволі ішла сьцежкаю на іржышчы.

— Я пайду на хутар.

— Добра... Я-ж прасіла вас.

Галас пазнаў сваю ранейшую гаспадыню, стаў лашчыцца да Амілі. Вось тое самае месца, дзе яна была калісьці нагнулася завязваць чаравік. Той самы дзядзінец і сад.

Аміля ўвайшла ў хату сьледам за Галенаю.

— Не ўдаліся мне маладыя гады,—сказала Галена.

— А вы думаеце, мне ўдаліся!

Аміля гэта аж крыкнула. Галена здэтанавалася.

— ...І мне не ўдаліся! Вы-ж тады (я добра заўважыла вас) былі на судзе, вы чулі ўсё, як-жа вы гэта пайшлі за яго? Як вы не пабаяліся! Хіба ня відаць было тады, што гэта за чалавек!..

— Мы з ім жывом пакуль.

Аміля плакала. Дрэннае пачуцьцё да Галены расло ў ёй.

— Дзякуй богу, што яны не падобны адзін на аднаго.

— Хто?

— Дзеці. Я свайго зьнявідзела-б тады.

— За што? Нашто вы гэта гаворыце? Вы й на мяне нядобра, як на ворага, глядзіце? А за што?.. Я-ж бачу, што пра Бушмара вы й цяпер думаеце. Які-б ён ні быў, вы на яго не забыліся...

— Забылася... Ня думаю...

— Мусіць думаеце, калі гаворыце гэтак, калі адразу не ўцяклі былі тады ад яго, з першых дзён. Бо ён цяжкі чалавек, інакшым ён ніколі ня будзе.

— А вы-ж жывяце з ім, не ўцяклі ад яго.

— Я жыву, але каб ён пазьдзекаваўся з мяне, я і дня ніколі з ім ня была-б. Бо нашто гэтак жыць...

— А калі лепш няма як?

— Як гэта няма? На сьвеце ўсякага жыцця даволі і чалавечай долі шмат...

Аміля панура слухала. Якраз так гаворыць часам брат, калі жонка пачне скардзіцца на долю.

— Чаму-ж ты сам сваё добрае долі не знайшоў, а каго дык вучыш?—крыўдзіцца жонка на Андрэя тады.

Андрэй тады гаворыць колькі жорсткіх слоў пра дурную чалавечую нецярплівасьць і пра нуду з гэтакімі людзьмі. І сыходзіць куды-небудзь з хаты.

„Ціхі ён чалавек“—думае тады пра Андрэя Аміля, ня ўмеючы іначай назваць братавае натуры.

IV.

Неба было над лясамі сіняе і ціхае. І ціха было ў самых лясох. Восень зрабіла сваё і адпачывала на палянах—там яшчэ зелянілася трава, стаяла вада. Сям-там яшчэ жоўты лісток трымаўся на дрэве, гатовы і зімаваць там... Гэтае ціхасьцё не парушалі і вятры. Яны густа йшлі ў сваю дарогу, дзікаю ласкаю ападаючы на зямлю. Сонца часамі выкрадвалася з-за хмар, але восень, перад скананьнем сваім, любіла хмурнасьць. Гэтак дажывала восень апошнія дні. Туман з рэчкі ці

дагчыны, або дым з пастушкавага вогнішча калі ўзьнімецца, дык ня-высока стаіць над зямлёю. І гукі людзкаго голасу зьвіняць доўга ў гэтай прасторнай цішыні.

Дарогі былі пустыя.

На дарозе высокая постаць вырасла раз надвечар.

Чалавек сьпяшаў. За плячыма ў яго матлялася пустая торба. Ён толькі на ўзгорку прыпыніўся, адкуль больш відаць было зямлі на-вокал. І зноў засьпяшаў. Вёску ён абышоў стараною, але яго ўсёроўна ўбачылі. І ўсе гаварыць пачалі пра яго. Яго выгляд псаваў ласкавую радасьць прыроды.

— Бушмар ішоў дадому з вастрогу!

— Сьпяшаў страшна!

— Не адбыў свайго часу, амунісьція мусіць нейкая!

Вечар увосень найходзіць шпарка. Бушмара ён агарнуў ля хугар-ское брамы. Сінь неба згусьцілася, ласы пачарнелі.

Дубняк падыходзіў да самых хат. Увечары ён зусім зьліваецца з мізэрным драўляным чалавечым прытулкам. Як запальваюцца на небе зоры, неба ўздымаецца вышэй, зямля чула дрэмле пад ім. Тады, калі заплача ў хаце дзіцянё, дзіцячы голас далёка чуваць у лесе.

Я цябе люляла...

Сьпявае жанчына. На дварэ чуваць, як скрыпяць вяроўкі ад ка-льскі. У хаце гавораць. Жанчына ўсё сьпявае.

— Андрук, ты зьбіраешся куды?—чуваць другі жаночы голас.

— Я надвечар бачыў, як Бушмар дадому з допру йшоў,—адказвае мужчына.

— Гэтак хутка...

Жанчына яшчэ нешта гаворыць, але чалавек выходзіць з хаты. Другі чалавек шпарка адбягае ад вакна. У змроку ён здаецца клыша-ногім. Адбегшы крокаў дзесяць, ён спакойна варочаецца назад, нібы йдзе сабе спакойна ў сваю дарогу.

— Добры вечар, Андрук,—гаворыць ён, стараючыся быць спа-койным.

— Добры вечар, Вінцэнты,—гэтак сама стрымліваючыся, гаво-рыць Андрэй.

— Бушмар вярнуўся.

— Ну!

— Ня бачыў?

І Вінцэнты хітра ўсьміхаецца, як сьледчы, які злавіў на слове падсуднага. Пасьля гаворыць:

— Лепш-бы ён зусім не вярнуўся.

— Чаму?

— Брыдкі чалавек. Воўк. Зьвер. Людзей ненавідзіць. З яго ка-рысьці людзям жаднае быць ня можа.

— Дзіўлюся. Вы-ж з ім павінны добра ладзіць. Ён сабе дзедзіч, а ты далікатны чалавек і хамаў ня любіш, з гадамі знацца ня хочаш... Хіба вы не падзялілі чаго?

— А адкуль ты ведаеш, што я з ім вельмі вялікі прыцель павінен быць?

— Памойму, няма вам за што сварыцца. Жылі-б вы сабе, як мае быць, далікатна, пабожаму; зналіся-б, як добрыя людзі, як сваякі якія...

Вінцэнты не даслухаў. Ён пайшоў шпарка, з маўкліваю нянавісцю.

— Бож-жа мой, бож-жа мой,—шаптаў ён, прыцискаючы на „ж“. Ён здалёк чуў, як пайшоў у вуліцу Андрэй, і як Аміля сьпявала ўсё свайму меншаму сыну.

V.

Бушмар, калі прыпыняўся на ўзгорку, на скрыжаванні свае дарогі з вясковаю, чуў у сабе кіпеньне вялікае волі лясоў і поля. Пасля гэтакае няволі гэтакая воля!

Бушмар у падвойнай турме!

Ён калісьці ў салдатах быў—у вялікім зборшыцы людзей у горадзе!

Калі ён выйшаў за страшную браму допру, яшчэ чуў на сабе цяжкасьць прыгнечання, аж пакуль ня мінуў апошняга гарадскога завулку. Як-бы хто магутны, непераможны трымаў яго за плечы і ціснуў у зямлю. Калі прайходзіў месцам, пазнаў блізкіх, з свайго боку людзей каля вазоў, але яшчэ больш тады даў ходу, каб хаця не заўважылі і не запрасілі садзіцца на воз. Ён зусім прыйшоў да спакою, калі пачуў, як палявы вецер сьвішча ў вушы і б'е проста ў вочы. Тады адчуў ён струмень бурнае волі. Яна гнала яго па зямлі, асеньнімі дарогамі, сьцежыстымі пераходамі, лясамі. Больш нешта за сорок вёрст зрабіў ён за той дзень і яшчэ больш ішоў-бы. Лёгка ўвайшоў ён у лес, як бура мінуў яго зараз-жа. Галас рвануўся да яго на поўны рух свае сабачае радасьці. У браме яны стаялі ўдвух, абняўшыся. Бушмар разьдзьмутымі ноздрамі цягнуў у сябе восенні пах мокрага дрэва, саломы, зямлі, сабака захлынаўся віскам, калаціўся з радасьці. Апамятаваўшыся, Бушмар рушыў пад хату. Сабака павалокся на задніх лапах следам, трымаючы ў абдымках гаспадараву сьпіну. Галена спаткала Бушмара на ганку. Яна абняла яго за шыю і павяла ў хату. І толькі тут, калі ўжо запахла знаёмым спрадвечу кутком, заварушылася дзесьці ў нетрах сэрца трывога. Ён і сам не разумеў яшчэ, што гэта і з чаго. Ці гэта пачатак чагосьці вялікага, ці драбязякая? Галена падвяла яго да калыскі:

— Бачыш?

Ён чырканоў запалку каб угледзецца ў твар невядомага яшчэ сына. Галена ня зводзіла з яго вачэй.

— Маладзец,—адрэзаў ён ні то жонцы, ні то сыну.

Праз паўгадзіны ён ужо хадзіў па дварэ. Сабака гайсаў за ім. Постаці іх шпарка варушыліся ў раннім змроку, яны некалькі разоў абышлі двор. Нарэшце Бушмар рушыў за браму. Ён ішоў шырокаю сваёю мяжою і тут чуў, як тая трывога шпарка расла. Ён пачаў усьведомліваць яе. Ён ужо трымаў у думках тое, што бачыў, як толькі падыйшоў быў сёння пад дом, але што ўцякло тады з галавы і сэрца, каб бязьлітасна вярнуцца цяпер.

За дзікаю, яшчэ бацькаўскаю палявою ігрушаю мяжа была разьвернена плугам. Нават спачатку, пакуль яшчэ не закіпела думка, ён з гаспадарскае прывычкі падумаў быў: „нейкі няўмека зворваў“, а пасля раптам усё патанула ў мятусеньні навакольнага зямнога змроку і надлеснае ясныты. Усё скрозь пабіта было разорамі на дзялянкі—пачатак позняга зябу. Далёка чарнеў ў змроку хутар. Разоры вялі Бушмара да самае агароджы. Дзіка кінуўся ён у хату да Галены.

— Наша поле вунь там,—казала яна, паказваючы яму ў вакно за сад. На тры душы пакінена нам. От нядаўна ўсё зрабілася. Я-ж пісала табе.

— Без мяне?!

— А што ты памог бы?

Яна глядзела яму ў вочы, прасіла позіркам ня думаць пра гэта. Вочы ў яе былі гэтакія, як тады, калі ён першы раз убачыў быў яе на судзе. Вочы гэтыя палілі яго. Ён гэта яшчэ больш узяняло ў ім навальніцу страшнага ўтраплення. Падобна было тады, як калісьці першы раз пасля паверкі сеў ён на ложак у казарме і як першы раз зачынілі яго ў допраўскай камары. Ён кінуўся з лямпаю раптам да калыскі.

— Чаго ты ўглядаешся гэтак?—зьдзівілася Галена на страшны неспакой яго панурага твару.

— Гэта мой?

Яна гнеўна, горда стала перад ім:

— Твой!

— А ня хлусіш?

Яна ўзяняла галаву і адыйшла моўчкі.

— Ага, чаго-ж ты змоўкла?!

Ён пачынаў ужо крычаць. Яна стаяла напроці вакна.

— Мусіць грэх нейкі ёсьць, калі маўчыш!

— Ёсьць!—адказала яна, павярнуўшыся да яго.

— Гавары!

— Не скажу.

— Скажы!

— Не!

— Дык я зараз іначай пагавару.

— Ніяк ты іначай не пагаворыш.

— Гавары, хто прыходзіў да цябе.

— Хто толькі хацеў, той і прыходзіў.

— Скажы!

— Не скажу.

— Скажы...

Яна стаяла перад ім, ня зводзячы з яго вачэй. Ён усё гаварыў: „скажы... скажы“... Раней крычаў, пасыла пачаў прасіць. Прасіў доўга, раптам рабіўся мяккім—дзіўным нават для Галены, то ізноў узьнімаўся да свае зьвярынае сілы ў голасе. Біў тады кулакамі аб стол, пасыла зноў ападаў да просьбы. А яна глядзела, як ён вар'юецца, і ўсё сьцьвярджала:

— Не скажу.

Нарэшце ён абясьсілеў. Пайшоў з хаты, гукуў за собою Галаса. Як вихор, праімчаўся да лесу і праз лес, ішоў, сам ня думаючы куды. У лесе моцна шастала пад цяжкімі ботамі яго не зьяжалася яшчэ лісьцё, за лесам—гучна шоргаўся аб абцасы жвірысты пясок на дарозе. Бушмар нагадваў штосьці бязьлітаснае і моцнае, што ўсё крышыць дашчэнтку пад нагамі сваімі, сыцірае ўсё з твару зямлі і, не заўважваючы гэтага, у імя сваіх адчуваньняў сьвету для сябе аднаго. Малыя і слабейшыя істоты ратуюцца, уцякаюць з-пад гэтага страшнага ходу, але іх ніхто не заўважае. Тут толькі дзікасьць і выпадковасьць. Што і хто пападзецца пад бот?! Хто і што будзе растаптана на сьмерць? Хто і што застогне пад ботам, разьвітваючыся з жыцьцём?

Бушмар шукаў свайго спакою ў шпаркай хадзе. І толькі цяпер загаварылі сорок вёрст дарогі за дзень. У нагах зьяўлялася цяжкасьць, ападаць пачалі—нездаваленьне, страх, злосьць, нянавісьць, трывога... Перад ім чарнелі сыцены і стрэхі, мільгацелі сьвятлом вокны. Даўно ня быў тут Бушмар. Ён цураўся гэтага месца даўно ўжо, аж з самага здарэньня з паручнікам. А цяпер і пагатоў. Каля крайняе хаты ён стаў, пакуль узыходзіць пачала на думку вялікая патрэба яго рушыць зараз-жа адсюль.

— Здароў, Бушмар.

Бушмар здрыгануўся. Ён не заўважыў быў, што ў варотах стаялі людзі. Некалькі чалавек. Цяпер ён пазнаваў тутэйшых хлопцаў. Яму надобра стала пры іх.

— Як маешся, Лявон?

— Нечага-ж да нас?

Бушмар не гаварыў нічога. Да яго падыйшлі. Цяпер ён пазнаў і Андрэя тут. Штосьці там гаварылі каля яго, ці то з ім, ці то самі з сабою, але ён ня чуў, пра што. Толькі калынула яго Андрэева слова. З гэтага ён і чуць пачаў гаворку:

— Кагдзе што пра цябе мне Вінцэнты ўспамінаў. Нешта вельмі ня любіць ён цябе.

І тут прайшло ўсё ранейшае. Выразна вырасла перад усім адно вялікае і найважнейшае цяпер: нянавісьць да Андрэя.

— А ты яго ці не нацкоўваеш на мяне?!

— Хіба мне работы іншае няма?

— А што табе больш рабіць? Табе іншае работы й ня трэба.

— Чаму ты гэтак думаеш?

Бушмар чуў на сабе зьняважлівы і злосны Андрэеў зірк, бачыў як той падступіў бліжэй.

— Я ня думаю, а на сабе бачу тваю работу. Я яе пачуў добра. Можа лепш ужо й чуць ня трэба.

Ён стрымліваў моцнае жаданьне зьмяшаць Андрэя з зямлёю.

VI.

Што ён там гаварыў з Андрэем, ці Андрэй гэта з ім—Бушмар і ня памятаў. Штосьці ён адказваў, а то маўчаў у злосьці. Толькі пасля ўжо, калі Андрэй зьнік недзе з-пад яго, ён адчуў яго гаворку. Ня ўспомніў, а адчуў. Той кідаў словамі, як каменьнямі. А як дагаварыўся Андрэй да свае гэтае казані, ня йшло на памяць!

— ...Ты дзе ні павернешся, усюды прыкрасьць, а можа што й большае каму зробіш. Як-бы ўвесь сьвет табе павінен быць...

— Я на чужое ня лезу,—закрычаў Бушмар,—каб адно ніхто мяне не чапаў! Не чапай мяне.

— А ты пагавары пра людзей, а не пра свой хутар! Ты-ж яго ад усяго сьвету не агародзіш! Райвыканкомавец ступіў быў раз на твой хутар? Ты нікога не чапаш? Успомні пра ўсё, з кім ты спаткаўся калі. А Амілі ты не забыўся яшчэ, ці ўжо й сьледу ў тваёй галаве яе не засталася? Ты хочаш прайсьці, жывучы на сьвеце проста, як сабе хочаш. Што на дарозе—павінна саступіць табе. А што ня ўсьпее саступіць, пападзецца пад твой бот. А каго-небудзь ты й сам паклічаш да сябе на момант дзеля якое-небудзь прagnaсьці свае ці патрэбы. Бо й воўк-жа не цягаецца вечна адзін, без канпані. А пасля ідзеш далей і ні на што не глядзіш, нічога пад нагамі не прыкмячаеш. Як-бы ўсё гэта толькі дзеля цябе жыве на сьвеце...

Калі йшоў ужо Бушмар назад, словы гэтыя жылі дзесьці ў адчуваньнях яго, але былі яны далёкія ад яго, нічога ў ім не чапалі і павялічвалі толькі нянавісьць да Андрэя. Ён адумаўся адзін на вуліцы. І што ўкалола яго тут, дык гэта толькі неспадзяванае, што стаіць ён каля тае хаты, дзе жыла калісьці, а можа й цяпер жыве Аміля. Ён рушыў назад ціха, ня гэтак, як ішоў сюды. Ён быў стомлены гэтак моцна можа першы раз на жыццё сваім. Ні то што яму балелі ногі, ці нылі плечы, ці туманілася галава—ад дзённае дарогі, ад вячорнага ўтрапеньня—штосьці іншае было. Як у тумане, прайшоў ён тое месца паўз лес, дзе сядзеў калісьці, чуючы радасьць сьцяны між ім і Аміляю, дзе ўглядаўся ён на коршана над лесам—ён цяпер гэта, праз колькі год, задрыжаўшы ўвесь, успомніў. Як праз імглу, бачыў ён пакарпаную плугамі дарогу пад нагамі, раскопанае глінішча на цэглу,

навожанае дрэва за вёскаю, паадворваныя межы, паразьбіраную агароджу... Усё інакшае, як было нават гэтак нядаўна, калі забіралі яго ў адседку...

Усё рушыцца і ўцякае!

Галас гайсаў перад ім. Брэх яго гулка рваў лесавую цішыню.

Прышоў дадому Бушмар позна. Галена карміла дзіцянё.

— Дзе ты ходзіш?—сказала яна.

Ён маўчаў.

— Чаму не адказваеш?

Як-бы ўсё йшлося тады на тое, каб выслухваць яму людзкія ўшчункі:

— Ты маўчыш, дык і я магу маўчаць. Як ты прывітаў мяне, вярнуўшыся ад такое свае бяды? Няшчасыце мінула, дык ты няма каб пачуў гэта разам са мною, з дзіцём, якога яшчэ ня бачыў, а пачаў думаць пра ўсё, чаго ня было. Чаму ты не паверыў мне і нават чаму ты пытаў гэта? Ці гэта вінават хто, што гаспадаром ты стаў меншым? Можна-б ты мог-бы на ўсё іншае забыцца тады, а пабыць, як чалавек, з сваёю сям'ёю. Усёроўна як я табе ня блізкі чалавек, а хто чужы, што табе трапіўся на дарозе...

Яна гаварыла доўга. Успамінала назнарок пра ўсё.

— ... Тут Аміля заходзіла. Мы з ёю разгаварыліся былі доўга.

— Пра што-ж вы гаварылі гэта з ёю?

— Менш за ўсё пра цябе. Яна парывалася ўсё на гэта, але-ж хіба малы сьвет чалавеку, што канёшне думаць пра адно ўсё?.. Пра ўсё мы гаварылі. Яна ўспамінала ўсё, як гадалася, як расла, што ў іх у хаце рабілася. А я дык не! Ніколі я нічога не ўспамінаю і не хачу ні пра што ўспамінаць. Што было, тое аджылося, а што будзе, тое важней...

Бушмар стаяў, скруціўшы пальцы ў кішэнях жыветкі.

— Каб ты павесяліўся сваёю воляй, дык не, ганяешся за нечым уночы недзе па полі, шукаеш нямаведама чаго, чаго ніколі ня губляў, чаго можа й ня было ніколі ў цябе ..

— Ня было? Ня губляў?! Я згубіў!

— Што-ж ты гэтакае згубіў?

Яна сапраўды чакала ад яго адказу.

— Якраз ты можа й ня згубіў нічога, хоць і здаецца табе. Нічога ты ня згубіў. А калі што й згубіў, дык нехта знайшоў, так яно на дарозе не прапала. Можна той, што знайшоў, ня мог жыць без яго, а цябе гэта толькі сапсавала навек. Што ты на чалавека не падобен. Што з табою і табе самому жыць на сьвеце цяжка...

Галас драпаў з сьнец у хатнія дзверы. Адчыніў іх і ўскочыў у хату. З віскам кінуўся да гаспадара. Той з асалодаю ткнуў яму ў жывот наскон бота. Галас заенчыў, ня ведаючы, што гэта раптам зрабілася, адскочыў. Малы прагнуўся, заплакаў. Зрабілася шумна ў

хаце. Бушмар выкінуў Галаса на ганак. Пайшоў у кухню, лёг за сталом на голай вузенькай лаве і заснуў.

Галена раніцаю ня будзіла яго позна. Ціха хадзіла па кухні. Ён, калі прачнуўся, з дзівам нейкім у вачох, як-бы не разумеючы нічога, глядзеў навокал. Як і заўсёды, спрадвеку, быў ён панурым, маўклівым.

— Ня думай ні пра што,—падыйшла да яго Галена.

І, не дачакаўшыся адказу:

— Можа нават да ўсіх прыстанеш жыць, мне хочацца ў людзі.

І ты там зьменішся...

— Дык мне зьмяніцца трэба?

Яна адчула, што сказала ў гэтую хвіліну глупства. І паправілася, як магла:

— Гэта так я сказала. Так сабе... Кінь, ня думай ні пра што, давай жыць будзем, як людзі жывуць... Вазьмі сябе ў рукі, ня злуй, ня муч сябе і мяне ліха ведае якімі думкамі, словамі...

Яна палажыла яму локці на плечы, нагнулася да яго тварам. Ён сядзеў, цяпер гэтакі малы і слабы перад ёю. Яна стаяла над ім, глядзела яму ў твар.

Але ён не паддаўся. Ён перш за ўсё глыбока чуў мяжу між сабою і ўсімі, нават ёю. У іх нейкае там сваё жыццё, а ў яго сваё. Ён, дзеля прыклёпу, пагладзіў яе па галаве і падняўся. Нехаця ўзяўся ён за работу на дварэ, чуючы сябе чужым усяму і ўсім нават тут. Ён і ня спрабаваў саўладаць з сабою. Нашто гэта патрэбна чалавеку! Ніколі гэтага ня было, не радзілася гэта разам з ім на сьвет!

VII.

І Андрэй бачыў цеснату навокал сябе, але ў сабе са моманту чуў волю.

Як тады, пасля неспадзяванае гаворкі з Бушмарам, увайшоў ён у хату, чамусьці, як ніколі раней, ахваціла яго адчуваньне цеснаты тут. Можа гэтая гаворка абудзіла ў ім парываньні, што заўсёды жылі ў ім.

Яго і Аміліны дзеці спалі. Амілія больш не сылявала калыханкі. Яна і жонка яго шылі штосьці, нагінаючыся над сталом да лямпы. Пахла ў хаце парнасьцю, тхнула запечным пылам. Ён заўважыў: за трамам пылела праз доўгія ўжо гады колькі кніг, з тых часоў, як яшчэ яму было калі больш цікавіцца імі, калі яшчэ з арміі некаторыя з іх прынёс ён. А цяпер гаспадарскі клопат—адны яго мужчынскія рукі ў хаце—забіваў у ім увесь час.

Ён падышоў да стала, глянуў у жончын твар. Ён часта спрабаваў уявіць яе сабе ранейшаю, маладою. І ня мог. Даўно ўжо яна замужам за ім. Твар яе даўно пачаў блекнуць і старэць. І толькі рабіўся маладым, дзявочым, калі радасць якая ажыўляла яго. Тады вочы яе сьвяціліся агнямі, разганялася з твару надакучлівая і прыкрая непазбыўнасьцю сваёю заклапочанасьць.

Калісьці, у зусім яшчэ маладыя гады, калі ён быў удалым цымбалістым, яна была сарамяжаю і ціхаю. Першыя спатканьні яшчэ й цяпер хвалявалі яго. Колькі разоў ён, жывучы з ёю, успамінаў ёй той час. Яна глядзела ў адно месца, кудысьці скрозь усё, што было перад вачыма, далей за ўсё, і надоўга клала на твар лятуценную ўсьмешку...

— Памятаеш, як ты да мяне бегла тады праз поплаў, уцякаючы ад канпані?

Яна пераводзіла вочы на яго, не зганяючы з твару тае прывабнае заўсёды дзеля яго ўсьмешкі.

— А я крычаў табе—„хутчэй, хутчэй, дагоняць!“ Памятаеш?

Можа ад яго цяперашняга пільнага зірку яна ўзьнімае на яго вочы. Штосьці гэтакае нечаканае ўзьбягае на яе думкі, робіць няцікаваю работу. Яна нават крыху адкідае ад сябе сфастрыгаваную з палатном кудзелю і апускае вочы на стол. Думае. Настрой гэты перадаецца і Амілі. Утраіх яны маўчаць. Думкі, ці то лятуценны, пануюць у іх. Думкі—як бяздумнасьць. Гэтак доўга. Над дзьвярыма ледзьве жыве няроўным стукам сваім старасьвецкі, можа дзедаўскі яшчэ, гадзіннік. Раптам пачынае плакаць меншы Амілін сын. Аміля кідаецца да калыскі закахваць яго. Ізноў калыханка льецца за вокны, а там яе падхватаюць дубы і пераносяць у сваю гушчырню. Там яна тоне ў роўнай песьні ветру. Вецер ідзе ў сваю дарогу.

Даўнейшыя Андрэевы цымбалы вісяць у каморы насупроць вакенца бяз шкла. Ветру, калі ён з гэтага боку, латва кожны раз казлытаць запыленыя струны іх. Цымбалы й цяпер зьвіняць ціхім званам.

— Цымбалы зьвіняць,—гаворыць Андрэю жонка, лятуценна глядзячы ў вершаліны дубоў над страхою.

Яны выходзяць з хаты, у ясную ноч. Восень сьпіць у бляску зямлі пад срэбрам неба. Дубы гудуць.

Удваіх яны стаяць на вуліцы. Нічога ня хочацца гаварыць, а толькі думаць бяздум'ем.

— Ліхі малы, не дае Амілі спакою ніколі,—гаворыць яна, азіраючыся на хату.

— Тут кагдзе быў Бушмар, я гаварыў яму, а ён слухаў,—гаворыць ён.

— Ну?—дзівіцца яна.

Зноў яны маўчаць. У хаце сьціхае калыханка. Аміля выбягае ў ноч. Утраіх яны стаяць.

— Цымбалы зьвіняць,—прыслухоўваецца Аміля.

— Няхай адно хлопцы падростаюць,—сьмяецца Андрэй.

Ноч.

VIII.

Вінцэнты ліпеў, як на пакуце. Цяпер яго ня мучыў ужо ні смутак, ні якое-небудзь моцнае вельмі жаданьне, а была толькі злосьць. Старэйшы сын у пачатку зімы зусім выбраўся з хаты, чуць нават ня сцураўся бацькі за яго дурную ўпартасьць. Сам застаўся ў падсуседзях, хат праз чатыры ад бацькі. Навясну палавіна вёскі ішла на знос, усё перараблялася, зьменьвалася. Ён не адступіўся ад усіх. Колькі гаспадароў засталіся адшчапенцамі, і Вінцэнты з імі. Балазе поле іхнае было ў самым кутку, за дубняком, нават наводшыбе крыху. Меншы сын Вінцэнтага тае зімы ажаніўся і ўпарта трымаўся бацькі.

Вінцэнты больш не патыкаў носа на Бушмараў хутар. Ён дрыжаў аднаго: каб Галена нічога не сказала Бушмару пра яго. Бушмар сібэрны чалавек, ён можа, засьцігнуўшы дзе, адным махам рукі адабраць навек здароўе, або й зусім душу выняць. Адно толькі цешыла тут і заспакойвала Вінцэнтага: чуткі йшлі па ўсім навакольні, што ў Бушмара ў хаце nelaды. Калатні няма (Галена не такая жанчына, каб дапусьціцца да гэтакае сараматы), але Бушмар зьнявідзеў яе. Хоць можа й не зьнявідзеў, ня можа Бушмар Галены зьнявідзецц, але ж і ня будзе яна вельмі любяю яму. Бо яна толькі падабалася яму, а сама далёкая ад яго. Яна ўжо рвецца адтуль, ад яго, цяжкага чалавека. Яна ў людзі рвецца. Ён сам чуе далёкасьць сваю да яе, гэтак як і да ўсіх. З таго вар'яцкага вечару, як толькі зьявіўся ён дадому, ня ўспала жыцьцё на дабро, дык гэтак і далей пайшло. Можа тут і не вінаваты ніхто ў іх...

Вінцэнты гоніць ад сябе сваю трывогу.

Але Бушмар раз такі засьцігнуў Вінцэнтага.

Хмуры дзень. Сьнег сінее паўз лес. Вінцэнты выбіраецца на дарогу з вязкаю вецця. Валенкі яго мокрыя, нагамі ён ледзьве грабе па вільготным сьнезе.

— Стой, Вінцэнты,—гукнуў Бушмар.

Гэта было зьнячэўку. Вінцэнты здрыгануўся. Бушмар ехаў паўз лес аднекуль; з-за лясное завіліны выехаў раптоўна. Вінцэнты спыняецца і дрыжыць.

— Адкуль гэта едзеш, васпане?—выгаворвае ён.

— От я табе зараз скажу, адкуль я еду,—чуе ён Бушмараў адказ.

Дык ён пачынае падлагоджвацца пад Бушмара гаворкаю:

— Гэта я дзеля разрыўкі. Па вецце пайшоў. Ты думаеш, мяне з хаты вельмі выпраўляюць гэта? Барані божа. На сына й на нявестку я не паскарджуся. Гэта я сам дзеля разрыўкі. Дзеля разрыўкі...

Гаворыць слабым, распачным голасам і глядзіць, як Бушмар злазіць з вазка і прывязвае свайго стаеньніка да прыдарожнага дубка.

— Дзеля разрыўкі гэта я...

— От тут табе зараз будзе й разрыўка.

Гаворыць Бушмар і з д'ябальскаю ўсьмешкаю ідзе да яго. Барада яго зрабілася няроўнаю ад таго, што сыціснуты зубы. Бровы ссунуліся і зехалі ўніз так, што аж закрылі вочы. Але вочы гэтыя ядуць Вінцэнтага. Ён чуе гэта яшчэ здалёк і спускае на сьнег вецьце. Бушмар не сьпяшаючы бярэ яго за штрыфлі вопраткі.

— Гва-а-алт!.. Васьпане, што робіш!

— Пачакай, не гвалтуй.

Яны так і стаяць, упіўшыся адзін у аднаго вачыма—адзін глядзіць, як агнём смаліць, другі міргае і пускае паабাপал носа дзэве сьлязіны.

— Дык цябе сын не выпраўляе па вецьце?

— Барані божа, гэта я сам дзеля свае разрыўкі.

— Добры-ж твой сын. Гэта гэты, што ажаніўся нядаўна?

— Але, гэты самы.

— Каго-ж ён узяў?

— Узяў, далібог...

— Чаму-ж гэта ён мае жонкі ня ўзяў?

Вінцэнты прысядае каленьмі на сьнег, і галава яго, як вялая, зьвешваецца набок. Бушмар арудуе не сьпяшаючы. Ён як трымаў за штрыфлі Вінцэнтага, так нясе яго перад сабою і з размаху кідае аб дрэва.

— Гык!—абазваўся адно Вінцэнты і ўткнуўся плячуком у сьнег. Шапка з галавы яго зехала, і галава лягла на яе. Хітры чарвяк папаўся ў рукі бязьлітаснаму гаду.

Бушмар павар'яцку глянуў на Вінцэнтага і, усё таксама не сьпяшаючы, сеў на воз і сьвіснуў пугаю.

IX.

Бушмара ўзяў одум тады, калі ён ужо ўзьехаў на свой двор. Тут ён затраптаўся. „Забіў ці так адно прыглушыў, але гатова пачацца ўсё як пасьля таго райвыканкомаўца“. І як ні найходзіла цяпер на яго часта абьякаваньне да ўсяго, у гэтую вострую хвіліну ён мацней, як заўсёды, цяпер пачуў прынаднасьць і водыру гэтага сіняга сьнегу, і гэтага дубовага шуму, і смольнага паху з зімовага лесу.

Бушмар кінуўся да стайні, выпраг каня і вымасыціў вазок у далёкую дарогу. З вялікаю нецярыплівасьцю чакаў ён вечара. Быў сам ня свой, выбягаў з хаты глядзець, ці ня меркне над лясамі дзень, колькі разоў падсыпаў каню перад дарогаю аўса...

— Я паеду да брата,—сказаў ён Галене.

— Чаго гэтак раптоўна?

— Зьеду на нейкі час.

— Чаго?—устрывожылася яна.

— Трэба мне зьехаць адсюль.

Яна застыла перад ім у маўклівым чаканьні.

— Я ці не забіў гэта адно Вінцэнтага.

- Калі?
- От цяпер.
- Дзе?!
- Ай!

Ён адмахнуўся ад яе рукою, як ад якое назолю, сярдзіта пра-нізаў яе зіркам.

— Ты заўсёды сам сабе бяды нарабіш. Сам заўсёды няшчасьце на сваю галаву...

- Маўчы!—грукнуў ён страшным голасам.—Праз цябе гэта ўсё!
- Праз мяне?!

— А праз каго-ж! Ты мне калі прызналася, што ён даходжваў сюды ці прысылаў свайго сына? Што тут насупроць мяне ўсё пад-стройвалася...

Галена стаяла белая, як палатно.

— Калі ты мне прызналася, што ён цябе падгаворваў кінуць мяне? Адразу не сказала, як я толькі прышоў, а ў паўзімы пры-зналася!..

— Ня было ў чым мне прызнавацца.

— Мусібыць-жа было, калі не прызнавалася, калі адразу не гаварыла!

— Як-жа я магла гаварыць тады пра такія рэчы, калі ты якім быў тады, у той першы вечар?

— Маўчы, у маёй галаве цяпер увесь сьвет пераварочваецца. Мяне за сэрца смокча. Маўчы, калі хочаш, бо зараз і цябе заб'ю!

— Мяне? Завошта?!

— За ўсё!

— Нашто ты кідаешся гэтакімі словамі?

— Ай!

Ён страсянуў рукамі і выбег з хаты. Пасьля вярнуўся яшчэ, падбег да калыскі, паглядзеў на сына. І адтуль рвануўся зараз-жа, як-бы ён зрабіў які нядобры гэта ўчанык.

Сінеў вечар. Бушмар запрагаў каня. Галена на ганку плакала. Бушмар ня бачыў гэтага. Ён шпарка пагнаў каня ў дарогу. За лесам, дзе павінен быў ляжаць забіты Вінцэнты, Бушмар пусьціў каня паволі. Ён азірнуўся. Нікога нідзе ня было відаць. Змрок гусьціўся ў кустох і пад дрэвамі. Ён зьвярнуў пад тое месца і ўгледзеўся. Вінцэнтага ня было. Дзіўны сьлед, цэлая дарога раўчуком цяглася напрамік цераз поле да сыцежкі ў вёску.

— Жывы,—мармынуў Бушмар,—папоўз дадому.

Яму ня стала ад гэтага ні цяжэй, ні лягчэй. Але ён пасьмялёў. Сьцёбнуў каня і паімчаўся цераз вёску. У Вінцэнтавай хаце, як і ўва ўсіх, ня было ні вялікага сьвятла, ні руху.

— Каб памёр, дык варушыліся-б каля яго,—сказаў пад нос сабе Бушмар і праімчаўся вёскаю. Галас дагнаў яго ў чыстым полі. Ён пра-гнаў сабаку дадому. Каня гнаў так, як-бы пагоня насыцігала яго.

X.

Вінцэнты ачомаўся надвечар. Сьнегавы холад абудзіў яго. Вельмі балеў левы бок і плячо. Нават зварухнуцца было цяжка. Ён папробаваў крычаць, але ня мог. Замест голасу, было штосьці ня людзкае, немагушчае. Ён ляжаў гэтак і калаціўся ад холаду. Разам з тым гарачка туманіла галаву і ламала калені. Разгаты дуб упіраўся над ім у неба. Вецер не даваў спакою. Вінцэнты зноў пачаў траціць прытомнасьць, але востры струменьчык думкі на момант устрасянуў яго. Ён зрабіў нечалавечы рух балючым целам і сяк-так перакінуўся на другі бок, пасля лёг на живот. Грудзі ўехалі ў цяжкі сьнег. Уткнуўся ў яго і твар. Цяпер стала яшчэ горш. Ён так пабыў, пакуль адсопся, і паспрабаваў паўзці. Ногі былі здаровыя, ён імі ўпіраўся ў сьнег і гэтак патроху браўся наперад. Так выкіроўвацца пачаў на сьцежку. А там ужо шукалі яго.

Тымчасам каля сьцежкі ён зусім страціў сілы і прытомнасьць. Як бралі яго пасля на сані, яму здавалася, што гэта Бушмар, дробны паўпанак, саджае яго ў свой фаятон, а ён ня хоча лезьці: „я яго ніколі ля касьцёлу за локаць ня трымаю, у яго нават свайго лёкая няма, і ня гонар мне езьдзіць у яго фаятоне, ды яшчэ разам з ім“. У хвіліны прасьвятленьня думкі ён шаптаў:

— Гэта ён, гэта ён.

— Хто і што?—пыталі ў яго.

— Ён, ён,—шаптаў ён і ня мог сказаць—„Бушмар“.

Дома ён упаў у вялікую гарачку. І ўсё сухімі губамі шаптаў, крывячыся ад болю:

— Вальможны пане, ня турбуйцеся. Калі вальможная ласка.

Аж сыну яго й павестцы было прыкра.

Тады былі мясячныя ночы. Суседзі вышлі на тое месца—гава-рылі, што навокал санных і пешых сьлядоў шмат. Ubачылі, што праўда. І здагадвацца тады ж пачалі—сьлед павёў якраз у Бушмараву дарогу. Але за якую крыўду Бушмар мог абязьвечыць гэтак старога Вінцэн-тага? Прычына нікому нават і на думку не магла ўзбрысьці.

Ціхая была зіма. Сьляды там на сьнезе засталіся надоўга.

Доўга Бушмараў сьлед чуў на сабе і Вінцэнты. Не спадзяваліся нават, што ён выжыве. Страшна стала хрыпець у яго ў грудзях Але стары быў жывучы, як кот. Пад вясну сяк-так узвалакацца пачаў на ногі.

— Бушмар?—запытаў раз быў сын, калі бацька весялей глядзець пачаў на сьвет.

— Але.

— За тое?

— За тое самае.

І між імі стала маўклівая згода. Абодва думалі, як адпомсьціцца, і каб людзі ня ведалі, з чаго ўсё пачалося. Стары патроху дужэў. Сонечнымі днямі, пад вясну, вывалакацца пачаў ён на двор. Ён бачыў

і чуў навокал рух зыначвання сьвету. Але ён спачатку ня думаў ні пра што—дзякаваў богу, што сям-так выскрабся ад хваробы. Пасьля-ж, калі пачуў у сабе больш сілы, ранейшая злосьць пачала варочацца да яго. Ён хадзіў, як атручаны.

Ён усё прапыткоўваў па людзях, дзе што чуваць на сьвеце, ці не гавораць дзе пра што добрае, ці ня йдуць адкуль навіны. Ён цікавіцца пачаў кожным новым чалавекам, але з сваімі, тутэйшымі людзьмі, ня лішне трымаўся блізка. Дрэнна чуў ён сябе тут.

Ён прыслухоўваўся і прыглядаўся, што робіць і дзе паварочваецца Бушмар. І чуў тут прыемныя навіны. Бушмар, казалі, бунтуецца. Хтосьці недзе чуў, як ён гразіў нейкаму, нібыта гаварыў, што жывым у рукі ня дасца.

Дакладна гэтага ніхто не сыцьвярджаў, але гаворкі былі. І гэта хоць трохі, ды цешыла Вінцэнтага. Ён гэтым толькі й жыў цяпер.

Пра Бушмараў хутар Вінцэнты больш ня думаў. Сама думка гэтая аж сьцепала яго.

Так жыў ён і пакрысе ачуньваў.

XI.

Бушмар усё больш пачынаў нядобра пачуваць сябе пад зіркам Галеніных вачэй. Зірк гэты пакрысе ператварацца стаў з пажаноцку хітрага, гульлівага, у цьвёрды і нават жорсткі. Яна як-бы загадвала яму гэтым зіркам. Ён ня то што баяцца пачынаў яе, а чуў у Галене штосьці яе ўласнае, што ніколі ня страціцца ў яе, ніколі не падначаліцца пад чужое.

Яна часта падносіла яму сына:

— На, паглядзі. Бачыш, у яго бровы такія, як у цябе робяцца.

— Але,—гаварыў ён, дакранаючыся пальцамі да незарослага цёма дзіцяці.

Ён сам пачынаў чуць, як цяжка разбурыць той холад, які зьявіўся між імі з таго самага першага вечару, калі вярнуўся ён з астрогу, і з таго другога вечару, калі ён, абязьвечыўшы Вінцэнтага, уцякаў да брата. Пасьля гэта вырасла вельмі, калі ён вярнуўся праз тыдзень ад брата, і яна сказала яму:

— Ну, заб'еш ты мяне, ці не?

Ён маўчаў.

— Скажы.

— Нашто табе гэта?

— Хачу ведаць. Калі гэта ты праўду тады казаў, дык я ня буду чакаць, а забяру дзіця і пайду.

— Ты мусіць хочаш давесці мяне да гэтага, калі ўспамінаеш наўмысля, што я калі сказаў.

Ён ведаў, што яна гэта здэкеуецца з яго, помсьціць за яго неабдуманнае слова. Бачыў, што яна нідзе ў крыўду ня дасца, што яна нават за слова дараваць ня хоча. І гэта рабіла яе дзеля яго больш

як калі, прынаднай, але-ж больш, як калі, і далёкай. Прыкрасьць да ўсяго вырастала ў яго. І горш за ўсё было тое, што ён цяпер пачынаў думаць, прынамсі несвядомае зьяўлялася імкненьне дзесьці ў істотце дазнацца, дзе пачатак гэтае варожасьці між ім і Галенаю. Варожасьці, што за кароткі час апрыкрала ім абодвым, але-ж і пазбыцца якое было нельга. Але пачаткі думак гэтых прападалі, ледзьве зьявіўшыся.

Былі ў іх і лепшыя хвіліны. Часамі, пасья даўжэзнае маўчанкі, яны пачыналі гаварыць пра што-небудзь ня вельмі важнае і цікавае для іх цяпер абаіх. Раз, напрыклад, яна сказала:

— Мусяць шчэпы ў садзе павымярзалі, ніхто не абгледзеў іх на зіму.

Не да гэтага было, — буркнуў ён, але чамусьці ўзняў на яе вочы.

Мусяць штосьці было ў голасе яе цяпер, што нагадала ранейшы час іх, калі яшчэ ён толькі паглядаў з вакна, ці ня доўга бавяцца каля хаты хлопцы, а яна хвалявала яго бляскам вачэй.

І яны цяпер пачалі гаварыць пра ўсялякую драбязу, маючы асалоду не з гаворкі гэтае, а з нейкае згоды між імі. Але гэта сапраўды была толькі згода. Больш за ёю нічога ня было. Так гэта й прайходзіла, як зьяўлялася. Бяз сьледу й карысьці.

Затое часамі Бушмару было абыякава ўсё — і халоднасьць жонкі, і нелады навокал яго. Хоць з гэтага ўсё нараджалася, але засланяла сабою першапрычыну і само выросгала ў ім і поўніла сабою ўсё. Гэта часта было, і заўсёды тады, калі Бушмар пакідаў за сабою ўсё і быў адзін. Апошні раз гэта было перад самым канцом зімы, і той раз яно скончыла ўсё ранейшае.

Зіма тады канчалася рана. Яшчэ ў канцы лютага зьбіралася пад сьнегам вада, і дарогі пачалі прападаць. Бушмар надвечар прыехаў ад брата. Страшна змарыў, аж да пены, свайго стаеньніка. Сам прамок на імгле і быў злосны. Гнаў каня па прабоінах і замакрэлых ухабах і нікому не зьяжджаў з дарогі (гэта й заўсёды меў ён сабе прывычку гэтую). Дома якраз іскра папала ў порых:

— Нашто ты гэтак каня морыш, улегцы едучы? — сказала Галена.

— Што табе да каня? Маўчала-б!

— Чаму маўчала-б?

— Таму што... К д'яблу!

Увайшоўшы ў хату, ён заўважыў, што Галена кудысьці зьбіраецца. Ён моўчкі глядзеў, што з гэтага будзе. Яна раптам пакінула свае зборы і лягла спаць.

— Ага, — загаманіў ён, дзіка і ўрачыста сьмяючыся, — пастрашыла. Ну што, пастрашыла?

— Слухай, — абазвалася яна, — я цябе ня страшыла і страшыць ня думаю. Ты сам бачыш, што — якая гэта наша жытка! Гэта каб увесь век у гэтакім пекле жыць? Лепш мне пайсьці адсюль. Я даўно гаварыла пра гэта з людзьмі. І з Амільяю гаварыла, і з шмат з кім там гаварыла. Туды я й пайду.

-- Дык ты ўжо гаварыла?! Даўно ўжо думала пра гэта?! У маёй хаце ўсё гэта робіцца, а я нічога ня ведаю!..

Ён крычаў і тупаў нагамі. Ён праспаў тую ноч у кухні на лаве, а раніцою зынік з хаты. Ён стаяў на ўзьлеску, адзін, пануры постацьцю, але не пануры тварам цяпер. Як зьвер, якому дзесьці здалёк запахла воля. Ноздры яго разьдзьмуліся, бровы ссунуліся, і з-пад іх вочы сьвідравалі ветравую далячынь. Высокая, чуць сутулая постаць яго доўга ўзвышалася на ўзьлеску.

Там, на сонцы, сьнег пасыходзіў, і леташняя трава зеляніла свае вяршкі. Адзін кусьцік яе, малады, веснавы, бялявы, папаў пад Бушмараў бот. Падкаваная набойка глыбока ўвагнала яго ў зямлю.

Пакуль не вярнуўся, Бушмар ня думаў, зусім забыўся на сваю хату і Галену з сынам.

У тую-ж ноч Вінцэнты, адхаяны сынавым доглядам, падпаліў Бушмарава гумно. Ноч была бяз ветру, і гумно згарэла ціха, як сьвечка. У ім згарэла шмат Бушмаравага набытку.

Тымчасам, Вінцэнтаму падпаліць гумно ня было лёгка. Ён колькі разоў варочаўся з паўдарогі, ад страху, пасыля зноў ішоў. Ён цягаўся ўночы доўга, плюхаўся па мокрым сьнезе, правальваўся па калені ў ваду, падыходзячы да гумна паплавамі. Нарэшце, калі прытуліўся за гуменным вуглом, пачаў шпарка жагнацца. Ткнуўшы агонь пад навіслую нізка страху, ён з усіх сіл кінуўся наўцекі. Колькі разоў паваляўся па дарозе і ўвесь вымак у ледзяной вадзе да апошняй ніткі. Да дому ён не пайшоў проста дарогаю, а даў кругу, паўз лес, каб не пасьціся на людзкія вочы—на пажар зараз-жа пачалі бегчы. Хацеў ён яшчэ падпаліць і Андрэева гумно, але напалохалі яго там людзі, калі ён стаяў ля гумна. Змучаны і змочаны, дапаў Вінцэнты да хаты. Палез на печ, укрыўся кажухом і хваравіта задрамаў. Назаўтра прачнуўся ён у гарачцы. Прахварэў нешта з тыдзень і сканаў.

Бушмар-жа наказаў брату, каб той прыехаў. Брат охкаў і бедаваў, але ня так па тым, што ўцякла Галена, як па тым, што згарэла гумно.

Канец у наступным нумары.

Дваццаць чатыры гадзіны

1.

Хлопцы, поэты! Гавораць так:
нараст на целе—поэт-дзівак.
Што мы адкажам і што запяём?
Чым мы адзначым змаганьне сваё?
Маюць усе адпачынак свой,
нам-жа і ўдзень і ўначы непакой.
Сэрца поэтава біцца павінна—
дваццаць чатыры гадзіны.

2.

Кажуць, бывае на сьвеце боль...
Доля пачэсная ў нас з табой.
Ты будаўнік, ну, а я—поэт,
песьні мае ты за працай пяеш.
Я-ж і да працы заўсёды гатоў,
радасьцю слоў зазьвініць малаток.
Сэрца поэтава біцца павінна—
дваццаць чатыры гадзіны.

3.

Дзе я і хто я—заўсёды помню,
шчасьце маё—гэта варта бяссонная.
Я сьцерагу тваю радасьць і сон,
я пабуджу цябе з раньняй расой.
Ў полі увечар сьціхаюць сярпы,
мур дамураван, і муляр сьпіць.
Сэрца поэтава біцца павінна—
Дваццаць чатыры гадзіны.

4.

Шэры шынэль і зялёны шалом.
Зорцы чырвонай буюць зоры чалом.
Дрэмле мяжа, не шапочуць кусты,—
варту трымае бяссонны штых.

— Хто там?

— Ня бойся!

Поэт...

гэта я...

разам са мною

і песьня мая.

Йду я адведаць чырвоны пікет...

— Ну, як живеца, таварыш поэт?

Курым махорку, і словы зьвіняць,
дружна сустрэнем мы слова—вайна.

Сэрца поэтава біцца павінна—
дваццаць чатыры гадзіны.

5.

Маці над хворым дзіцёнкам галосіць.
Жаль заплятаецца ў сівыя косы.

Дзеці! надзея краіны мае!
вам-жа ня сьмерць, а жыцьцё ляе.

— Ён ачуніе, матуля, павер!
Будзе поэт, можа быць інжэнэр.

Я завітаў табе гэта сказаць,
каб ня сыціскаў твайго сэрца жаль.

Сэрца поэтава біцца павінна—
дваццаць чатыры гадзіны.

6.

Ўночы над месцам гудуць правады,
ўночы над плянам сядзіць правадыр.

І пад рукою заводы растуць,
дзеі нязвыклыя тут расьцьвітуць.

Стук асьцярожны. І ў габінэт
песьня ўваходзіць, а з ёю поэт.

— Мы прынясьлі вам, таварыш, упартасьць—
рупна стаяць на нязьменнай варце.

Сэрца поэтава біцца павінна—
дваццаць чатыры гадзіны.

7.

Хмурыя краты вастрожных вакон...
Ў камэры тэй комуніст пад замком.

Дума ў вачох разгараецца ярка:
што прынясе яму чорнае заўтра?

Можа ўсхвалюе вастрог галадоўка,
мо' абзавецца затворах вінтоўка?

Перад сьвітаньнем вялікай зары
мне трэба песню яму падарыць.

Сэрца поэтава біцца павінна—
дваццаць чатыры гадзіны.

8.

— Любы, чакай!—даганяе дзяўчына,—
пойдзем у клюб, там у нас вечарына.

Я так журылася ўвесь гэты месяц,
ўсё ты аддаў за паганья песні.

— Сёньня? ня ведаю... Ў войска іду...
Вельмі сьпяшаю... Ды мусіць прыду...

Сэрца поэтава біцца павінна—
дваццаць чатыры гадзіны.

9.

Дзе я і хто я—заўсёды помню.
Шчасьце маё—гэта варта бяссонная.

Я сьцерагу тваю радасьць і сон,
я пабуджу цябе з раньняй расой.

Сэрца поэтава біцца павінна—
дваццаць чатыры гадзіны.

Тахвілін швагер

Паросныя каты

На добры лад, дык кот саўсім непатрэбная ў гаспадырцы жы-
вёла. Трымаюць людзі катом ня так за іх работу, як з ласкі: жывому-ж
недзе жыць трэба. І, здэцца, ніякага ўрону на катых гаспадар ня можа
панесці. Але гэта ў людзей гэтак, а ў Заблоцкіх, бывала, і кот хібіць.

Бяруць яны кацянё гадаваць—выбіраюць, прыглядаюцца: хаця
каб ня кошка. А дадому прынясуць, дык колькі таму кацяняці паша-
ноты?! Нераўнуючы, як клейкаму сьмецьцю на веніку. Сабе ўкарацяць,
а яго млекам пайць будуць: хай хаця расьце большы ды на мышы
спрытнейшы. А каты Заблоцкім ручацца—віда-віда, здэцца, расьце.
Падкачаюць крыху, а там, як прыдзе марац, сядзе іх кот на парозе і
нема крычыць:

— Кур-ня-яў!—на двор просіцца.

Але і на гэта ніхто ў Заблоцкіх лішняе ўвагі ня возьме. Толькі
пасля, як возьме гэты кот ды апаросіцца, тады траха ня сварацца
Юстас з Прузынаю. Малыя, бывала, усякі раз апоручь яшчэ сьляпых,
сьлізкіх кацянят. Адно перад адным бягуць у хату навіну сказаць.
Яшчэ з сянец крычаць пачынаюць:

— А мамачка! кот пяцёра кацянят прывёў.

— А каб ён здох з вашым катом! Ізноў кошка.

— А я табе не казаў: прыглядайся, як будзеш браць, каб ня
кошка была?!

— Глядзела.

— Панацягавала табе на той час.

— Чорт яго тады што ў малога пазнае! Чаму-ж ты не паглядзеў?

— Інтэрас мне вялікі!

— А што мне аднэй каты трэба?! Здохні ты разам з сваімі
катамі!

Не такі-б быў Заблоцкім жаль, каб ціхія каты пападаліся, а то
самыя крыклівыя ўсякі раз лучаць да іх. Пакуль гэта здыхата пры-
выкне к дому, к новым гаспадаром—ото ўжо патужыць, ото паенчыць,
пакурняўкае! Так яго галасы прыслухоўваюцца, што ў полі будзеш вяр-
сты за дзьве ад дому, а яны ўсё ў вушах чуваюць.

— Ня еў! ня еў!—як перадражняючы каго, усё крычыць ды з та-
кою злосьцю, што Юстас будзе маўчаць, маўчаць ды й ня ўмоўчыць—
на жонку пасварыцца:

— Дала-б ты гэтай здыхаце млека, ато за яго енкамі хоць ты сваей хаты адракайся.

— Давала. Хаця ты не бядуй надта! Еў. Хай яго боль есьць! От удалося такое крыклівае. Усё па мацяры тужыць, ніяк забыцца ня можа

Адно добра, што кот невялікая жывёліна. У мяшок кошка з усім сваім племен улазіць. Завязуць сабе Заблоцкія іх дзе далёка, як едуць куды, разьвязуць мех ды й пусьцяць на волю ў лесе ці так дзе ў чыстым полі, далёка ад Баркаўцоў. Турбацыя тут невялікая, але працы шкода: ізноў выбірай, ізноў гадуў—кармі млекам малое, ізноў ня ўгадана: а што як кошка? Усё клопат чалавеку.

От каб гэтак, як каты, авечкі ручыліся. Азалаціўся-б тады Юстap Заблоцкі. Ато чаго толькі ён ім ні стараецца, каб большы прыплод быў, каб матыліцы на вантробах не заводзіліся. Што людзі ні раець—усяго папрабуе. Кажуць, што жытнія спарышы (каласы, што па два па тры з адной саломіны растуць) надта-ж памагаюць, калі котным авечкам даваць, надта-ж тады вялікі прыплод будзе. Юстap з спарышамі ня хібіць. Ён, снапы носячы, знойдзе іх шмат, у анучку ўвяжа і схавae на восень. А як прыдзе тая пара, Юстap спарышы патрэ на далоні і авечкам аддасць з сечанаю бульбаю. Потым ўсё будзе да іх прыглядацца. А што добрае ўбачыць, жонцы і людзям пахваліцца:

— Надта-ж сяголета нашы авечкі круглыя. Ці ня блізнята толькі яны прывядуць гэты год?

Тымчасам і чакаць ня доўга. Ускорасыці акоцяцца авечкі, і, як наперакор Юстapu, каб не хваліўся болей,—па адным ягняці будзе ў кожнай, ніводная блізнят не прывядзе.

— От, каб вы павыдыхалі ўсе да адной! Каб на вас немач з катамі разам,—узлueцца Юстap.

І праўда. Крыўда чалавеку. Кошцы ніхто спарышоў не дае, а калі раскідаецца, дык адным словам плямя адвядзе: чацьвёра, ато і пяцёра кацянят, як лялек. Усім бацьком па дзіцяці.

— От каб ты выдахла!—скажа, бывала, Юстap:—Хай бы авечка лепш!

Ды толькі-б тае бяды было, каб усяго авечкі блізнят не вадзілі. Было-б з яго й тых, што па адным ягняці прывядуць. Жыў бы па гэтым Юстap. Горай было, што маладога нічога Заблоцкія не маглі ўгадаваць. І ня праз каго чужога, не праз ліхадзея, што ўсяму сьвету добра-ня думае, а праз Тахвілю швагерку, што да іх хадзіць гуляць унадзілася, праз благія Тахвіліны вочы нядоля невінаватаму чалавеку.

Праўда ці не, але кажуць нашы баркаўчаньне: зірне Тахвіля на коні, як іх вядуць у малатарню запрагаць,—ня пойдуць у дышлі, хоць ты іх бі-забі. У хату да каго зайшоўшы, бойку, што масла біць, яна згледзіць—год будзеш біць, а масла ад маслёнкі не адлучыш, добра 'шчэ, калі ў крупкі зьбяжыцца, а ў камяк усёроўна яго ня згорнеш—дарэмная праца; лепш бяры частае рэшата ды працадзі. А хай у хляве

на што маладое паглядзіць, або на карову ці на сьвіньню, ці на авечку перад часам, дык усёроўна—або здохне, або да пары не даносіць: зьвергне; калі-ж сьвіньня пападзецца ёй на вочы, дык апарасіўшыся свае дзеці паесць. Ужо кот, нашто трывалае стварэньне, а й то Тахвіліных вачэй збаяўся. Выпала было раз так, што ня дзеці, а сам Юстап на пограбе ў кастрыцы кашэчыя радзіны агледзеў.

— А каб ты выдахла!—Ізноў кошка,—ды пашоў ён у хату навіною пахваліцца. Ажно там сядзіць Тахвіля, нейкія гішэфты з Прузынай вядзе. От Юстапа і цікнула; каб звадзіць яе туды на радзіны, каб спрактыкавацца, пашкодзяць катом благія вочы ці не.

— Але й шмат наша кошка кацянят прывяла,—дзівіцца ён, у хату прышоўшы.—Каб ты бачыла, Тахвілька!

Тахвілі дзіва з усяго. Усё ёй цікава, усё ведаць трэба.

— Што ты кажаш?!

— От паглядзі, калі не лянуешся.

— Да ўжо-ж! трэба паглядзець, калі дзе блізка.

— На пограбе.

Пашлі яны туды цэлаю табалою. Раскацілі кастрыцу. Паглядзелі, дык там і ня лішняе тых кацянят—усяго тройка. Ня было з чаго дзівіцца, але здзівіла такі іх Тахвіля. Назаўтрае нейкая заўшыца як убілася ў кацянята, як узяло іх гнуць, курчыць—як на живот, усе трое енчылі, і кошка чацьвертая з імі. Апошнія дні два кашэчае плямя ня жыло, а мучылася, пакуль па адным не адсыпаліся. Усьлед за радзінамі і пахарункі на пограбе былі.

Хоць Заблоцкія ніколі кашэчаму заводу добра ня думалі, але як на іх мукі тады паглядзелі, дык заракліся Тахвілі паказваць кацянят. Лепей зьвесці дзе ды ня чуць і ня бачыць, як недзе ў чыстым полі самі яны з голаду будуць здыхаць, ці, дзе ліхія сабакі напаткаюць, парвуць.

Благія вочы

Нашы баркаўчаньне і ганяць і шкадуюць Тахвілю.

— Можа,—кажуць,—і сама яна гэтаму ня рада. Штож-ж калі яе гэтакія вочы: на што гляне, дык пашкодзіць.

— Але пане ты мой, пашкодзіць! Ды 'шчэ як пашкодзіць!

Хто чужы, таму п і Тахвілі малы клопат: узгаворацца пра яе, бядаць паможа, а кінулі гаварыць, дык і забудзецца. От ужо Юстапу—накшая рэч: ён жа шваграм Тахвілі прыходзіцца—сякі такі сваяк лічыцца. Ня раз Юстап казаў сваёй Прузыне, каб пасварылася на сястру.

— Скажы ты ёй, хай гэтакая разумная ня будзе, ато некалі людзі ўсёроўна прытаўкуць за благія вочы, хай пераставіць сябе, пакуль ціха.

Прузына лелей за Юстапа ведае Тахвілю. Ён толькі тое пляче, што ад людзей чуць давялося, а яна-ж гадалася ў аднэй хаце. Прузыне от злосьць за сваю нічога невінаватую сястру.

— А сьціхні ты!—асыкнецца бывала яна на Юстапа.—Дурні здумалі, плятуць няма ведама што; а ён ім і веры дае.

— Ды цябе сем сабак не перабрэша, а ня то каб я адзін. Аднаго заводу з Тахвіляю. Чорт за д'ябла цягне.

— Ат! Гавары з п'яным пацеры. Ты сваё, а ён сваё.

Прузына да Тахвіліных вачэй прывыкла. Яны ёй і ня страшныя былі, дарма што—цёмныя, троха ня зусім чорныя. Ды й праўда! Ці мала на сьвеце ёсьць людзей з цёмнымі вачыма? І ніхто ім па гэтым ганьбы не дае. Ня было-б па адных вачох і на Тахвілю такой напасьці, каб яна хоць крыху сама сябе глядзела. Ато, мусіць, у год раз ці й таго меней мылася, дык хадзіла чорная, як цыганка. (А можа тут і ня мыцьцё вінна? Можа яна была твару такога? Хто яго ведае!) Ды сама, як сама, але ўсё на ёй каравае было—як хустка на галаве, так і ніжэй усякая адзежына ламалася ад гразі. Ды, раздумаўшыся, ня было Тахвілі дзеля чаго (ці то праўда,—дзеля каго) надта строіцца, вымывацца, вычэсвацца. Як я знаў, зьвякавала яна пры брату, сватоў ніадкуль не чакала, дык от—як дзень пражыў, так і добра.

Яшчэ ззамаладу пра Тахвілю благая слава па людзях пашла. Але к гэнай славе надта не прыслухоўваліся, як Тахвілін бацька пахваліўся, што дасьць ёй восемдзсят рублёў грашыма і каня, карову пасагу. Было ў Тахвілі з гэтай прычыны на вяку трое сватоў. Шчасьлівы папаўся быў адзін год: за сватамі дзверы ў іх не зачыняліся—на адным тыдні ўсё трое прыяжджалі. Але праз Тахвіліны пераборы ды праз тое, што людзем не магла яна слова перапусьціць, раскідалася той год вяселье ў іх хаце. Дваім сватом Тахвіля адказала, што маладыя надта-ж беднага званьня былі: адзін парабак з двара, а другі шкляроў сын з мястэчка. Трэція сваты былі лепшыя: малады быў гаспадарскі хлопец. Можа-б з імі і лады былі, але праз свата, праз яго доўгі язык раскідалася ўсё. Благі той сват, што, дзе трэба, спрытна пагаварыць ня ўмее, але бяда, калі і залішне шалахтун. Будзе тады тое, што ў Тахвілі было.

З-за парогу пачаў ён гаворку як трэба, што прыехалі яны тавару паглядзець, а потым, як селі за стол, сказаў, як і ўсё ўмелыя сваты кажуць,—калі вымархаліся з вялікай дарогі ды ня церпіцца:

— Не на тое мы прысланы, каб быў стол засланы. Трэба, каб і на стале было.

Потым далей-болей... разгаварыўся сват з Тахвіліным бацькам і аж да такой мовы дагаварыўся:

— Можа вы і не залюбіце, але што трэба, то трэба сказаць. Гэта-ж, як той казаў, не на дзень, не на два, а да сьмерці пара будзе. Людзі ўсяк тут дзейкаюць, але ў нас свае вочы ў ілбе ёсьць. Ці яно праўда ці не—можам пераканацца. Можа таго хваста ў вашай дачкі і заваду няма, можа пра ўсякае вядзьмацтва яна нічога і ў галаве ніколі ня мела, але як яно ня на дзень, не на два, а на век робіцца, дык чам надта і ўварацца няма чаго. Усё на сьвеце можа быць.

— Сват пачаў такую брыдэзную мову, а малады яму патакуе:

— Але, але! Трэба пераканацца.

Тахвіля слухала, слухала, а нарэшце як хапіла памяло з кача-
рэжніку ды калі сунецца да стала.

— Вон! каб вашага і шныру тут ня было. Што вы зубы продаць
тут, за гэтым сталом, паселі?! Вон паскуды!

Па той раз—годзе сваты к Тахвілі ездзіць. Казалі, хто бачыў
гэта ўсё, што тады, хоць з пэнду бяз шапак выскачылі з хаты, але
на вуліцы такі апомніўся сват, што за гэтакі сорам хоць склясьці
хату трэба. Калі, забывшыся, як яно тады было, людзі чаго з сваей
галавы ня прылгалі, дык кляў ён гэтакімі слоўмі:

— Каб гэты двор, гэта хата па вокны гразьню балотам заплылі;
каб сюды добраму чалавеку ні падыйці, ні пад'ехаць было.

Кажуць нашы баркаўчаньне, што той сват, няначай, крыху вя-
дзьмак быў, бо ўсё так і сталася, як ён скляў, калі праўда што ён
кляў гэнак. Сваты надалей крыжык у іх варотах палажылі. Болей ні-
хто не прыяжджаў і ня прыходзіў: баяліся, каб Тахвіля, як што не пад
лад, конна з хаты на іх ня выехала.

Тахвілі ня шкодзіць!

Ня была-б яна такая абрыдзоная, не цяrpела-б зьвягі ад людзей.
Сама вінавата!

Трэба ёй ведаць усё, што дзе на сьвеце ёсьць. Дзе людзі са-
браўшыся, трэба ёй, ціхенька прыслухоўваючыся, сунуцца туды. На сход
даўней з жанок адны ўдовы (ды й то ўсяго тыя, у которых вялікіх
сыноў няма) хадзілі. З хаты ўсяго па чалавеку даўней ішло на сход.
А Тахвіля—няма дуру, што з іх хаты бацька на сходзе—шамуль-ша-
муль, ды зараз і яна там ёсьць. Ды хоць бы, туды прышоўшы, як
удовы, пастаяла дзе ззаду, паслухала. Дык—не: ёй трэба наперадзе
быць. Уцісьнецца ў самую сярэдзіну, стане, дзе гаваркіх людзей болей.
ды стаіць. Каб лепш усяго даслухаць, каб перад ёю сьмела гаварылі
ўсё, ззамоладу глухою прытварылася. Ніколі ад першага разу не ад-
кажа чалавеку, калі той у яе чаго пытае.

— Што? што ты кажаш?—яшчэ яна ў яго папытаецца.

Калі добра, дык за другім разам адкажа, а не—то 'шчэ болей па-
муштруе: трэці раз мацней папытаць прымусіць.

— Ну—хоць забі—ня чую!—скажа і рукі распастрэ. Хустку над
вушмі падыме, каб лепей слухаць было.

На сход прыдзе ды калі ў. што лепш уверыцца хоча, хоць і чула
яго, а папытаць трэба. Таўхане памаленьку каго пад бок.

— Як?.. Што ён казаў?!

Калі нарвецца на такога чалавека, што ня цяжка яму слова ска-
заць, дык:

— Ага! вунь яго як!—скажа, другі раз ад добрага чалавека тое
самае пачуўшы.

Толькі што нямавернікі нашы людзі ня далі яны Тахвілі веры, што так—бяз дай прычыны—можна глухім стаць. Прабавалі яны ў Тахвілі прасіць, каб пазычыла чаго. Тройчы пытацца прышлося, а яна ўсё ніяк пачуць не магла.

— Але-ж—хоць забі—нічога ня чуваць,—казала.

Тады другі раз, на спрактыкаваньне, давай перад ёю жанкі гаварыць, што надта-ж гэтага году ў дварэ заробаткі добрыя: ня два злоты, а паўрубля за дзень на сене даюць. На ўсё Тахвіля забылася, гэта пачуўшы. Падступілася яна бліжэй ды й пытае:

— На якіх-жа луках яго сушаць, гэна сена?

Тады баркаўчаньне і дазналіся, што толькі „дай“ Тахвіля ня чуе, а на „на“ ў яе вуха востра. І от за гэта прытвараньне ды за тое, што ўсюды любіць уваткнуць свой нос, і зьненавідзелі Тахвілю нашы людзі. Хаты замыкаюць і самі хаваюцца, як яна ідзе да каго на двор. А дзецям загадаюць, каб праз вакно крычалі:

— У нас няма нікога дома—толькі мы адны.

Сама сябе Тахвіля не шануе.

Яшчэ маладою дзяўчынаю яна была, яшчэ сваты езьдзілі, а ўжо цягнула яе людзям якую раду даць. Хоць ціхенька—каб ніхто ня ведаў—хоць усяго сваяком, на каго спадзявалася, што нікому ня скажучь, але прабавала вогнік адкідаць—над вугольчыкамі ўжо ўмела яна шаптаць. А па Цыпруянавай сьмерці і саўсім варажбіткаю стала. Ужо і ад людзей не хавалася. Край сьвету сталі знаць Тахвілю, сталі езьдзіць у Баркаўцы лячыцца. Умее цяпер Тахвіля і ад вужакі хлеб даваць, і навязкі навязваць, і рожу, і ўсе 12 трасцаў лячыць.

Цыпруяна даўней у Баркаўцох за ведзьмака мелі.

Як ён жыў, я ня помню, а распытацца ня было часу. Толькі чуў, казалі—адступіўся ад яго перад сьмерцю і бог і людзі. Кінулі яго сыны аднаго ў старай хаце канаць. І да таго-ж былі яны трывалага сэрца, што Баркаўцы разьлягаліся ад Цыпруянавага стогну, а яны і не падступіліся к бацьку папытацца, чаго яму хвораму трэба: ці вады падаць, ці так чаго даць зьесьці. Другім баркаўчанам не вялікая бяда па Цыпруяну—ён ім ніякі свой, ад яго-ж стогну толькі страх нападаў. Адна Тахвіля вядзьмацкай сьмерці не пабаялася—дарма што чужая, да самай сьмерці даглядала яго.

Калі праўда, што людзі кажучь, дык ведзьмакі ня так, як усе паміраюць. Ёх душа ня гладкая, а карані папускаўшы ў чалавеку сядзіць—сама скура выскачыць ня можа; як сьмерць прыдзе, чэрці з крукамі прыляцаць ды самахцом яе дзяруць. Ад гэтага і боль, ад гэтага і стогны... Каб лягчэй чартом душу крукамі драць, а чалавеку канаць, разьбіраюць людзі столь, расьцягваюць страху над ложкам, дзе вядзьмак пры сьмерці ляжыць. Каторы не такі зайздросны вядзьмак, таму скарэй прыдзе сьмерць. Ня так доўга будзе ён на сьвеце пакутваць,

калі перад гэтым адкажа свае замовы павяронаму якому чалавеку. Тады ня так моцна ў ім душа сядзіць, барзьдзей яе чарты, крукамі падчапіўшы, на верх выцягнуць.

Баркаўчаньне, пакуль Тахвіля па Цыпруяну не спагадала, ня стала яго даглядаць, блізка пад тую хату, дзе вядзьмак канаў, баяліся падступіцца, а цяпер іх цікавасць перамагла страх. Удзень нязручна па падвоканьню стаяць, падглядаць. А як крыху зьмеркнецца, дык і абстануць нашы людзі тую хатку, усёроўна як там гарыць, ды 'шчэ агонь на верх ня выбіўся. Як ня б'юцца адзін з адным, каб даступіцца ў вакно паглядзець.

І казалі—праўда ці не—што дасьледзілі, даслухалі, як Тахвіля прасіла ў Цыпруяна, каб ён ёй свае варагі перад сьмерцю адказаў.

— Вам жа,—казала,—самім лягчэй будзе.

— Не! Няможна, дзеткі. Я зарокся з сабою іх у дамавіну забраць.

Як роднаму бацьку гледзіла яна ласкаваю рукою яго пакудлачаныя валасы.

— Дзядзечка!..

А ён адхінаецца, прымае Тахвіліну руку з свае галавы.

—... Няможна, дзеткі!

—... Даражэнькі, залаценькі!.. Ну няўжо вас ня ўпросіш?! Няўжо вы такія акайненыя?! Дзядзечка!..

І такі ўмалёгала Тахвіля старога вядзьмака. Казаў ён:

— Ты мне чужая-чужаніца, а лепш за родную дачку.

Адказаў Цыпруян усё, што сам ведаў. Наўчыў як, у якую пару, рабіць што, ды й прышоў на яго канец таго дня пад вечар.

Дзіва няма, што з таго часу саўсім за ведзьму нашы людзі сталі Тахвілю мець. Дзіва няма, што на купальле, кажуць, робіцца яна чорным катом ды ходзіць па людзкіх хлявах із дайніцаю даіць чужых кароў.

Пасьля гэнага, усё на Тахвілю можна сказаць, і дзіва ня будзе.

Вядзьмацкія начары

Ні то праз Тахвілію, ні то так праз каго гіне Юстап. Ня ведае ён добра, як і праз што, але здагадваецца:

— Тут нешта не багавое. Нешта на гэтым груньце зроблена, што ніхто на ім не разьвіўся. Тут без начараў не абышлося.

Як апануюць бывае Юстапа цёмныя думкі, дык проста бяда. Работу робяць трохі спакойней, а як у сьвята—ратунку няма. Ог ён, каб сам сябе разьвесяліць, па дарозе ўвесь непакрой свой ветрам разьвеець, возьме ды пойдзе сабе ў сьвяты дзень да Хлюпску. Там Ворка на рагу карчму трымае, а ў карчме людзей, як селядцоў у селядзёўцы, там сабе знойдзеш добрага чалавека, каб сваю бяду расказаць.

Грошы Юстапа ня любілі, а ён іх і два разы—абы толькі дзе вылатаў якога рубля, дык той самы дзень не на тое, дык на тое, а

ўсёроўна на нешта аддасьць. Ён, як мае грошы браць, насыпле добра якога аброчную торбу, закіне за плечы ды й пойдзе сабе памаленьку.

Стрэне каго з сваіх людзей у Хлюпску—разьбядуецца: хоць ты яму грош дай на беднасьць. Нашы-ж людзі трывалыя: што ім жаласнае ні гавары, будуць слухаць, падцмакаваць, памогуць бяду бядаваць, а сьлязы з вока ня ўпусьцяць.

Ніяк Юстап тропу ня дойдзе, што ў яго робіцца дома.

— От скажэце, мужчынкі, чаму ў мяне ў засеку ўпадае? Здэцца і не бярэш ні на што і нідзе ніякага знаку, а бывае ў нядзелю ці так у які сьвяты дзень адлучыш часу, пойдзеш паглядзець, дык многа менш у засеку, як перад гэтым у нядзелю было. От, чаму гэта, мужчынкі? Мая галава ніяк не зьнясе здагадацца.

Нашы баркаўчаньне такія людзі: паглядзяць на торбачку, паглядзяць на Юстапа, самі сабе ўсьміхнуцца неўзапаметку ды бядаваць гаротнаму чалавеку памагаюць. І бачаць яны, што Юстап гэта самае даўно думаў, пра што яны цяпер здагадаліся. Кажа:

— Ці ня чорт тут часам падлятвае? Я так і думаю, што—ніхто 'накшы—ён выносіць маё дабро! Гіну я праз людзкія варагі. Згубіў мяне благі чалавек—наслаў чорта на невінаватую душу.

Успоміўшы чорта, у Юстапа бывала аж шорах па цэле пойдзе, аж лапавіць ён сваю торбачку на плячо, каб ня так муляла. Гэта нам цяпер страху няма, а тады, перад вайною, баяліся. Каб самому з чортам саўладаць, толькі адважныя нарываіліся. Юстап-жа на гэта ня квапіў. Ён пытаўся:

— Ці ня ведаеце дзе, мужчынкі, добрага варажбіта? Можаб ён адрабіў, ато прапасьці прыходзіцца, так жывучы.

Дзе тья мужчыны ведаюць варажбіта! Але ў Баркаўцох быў адзін чалавек, Нічыпар зваўся. Той дык усіх іх аб'ездзіў, як у хату сьмерць была ўбілася ды пяцёх сыноў, як дубоў, і дзьве дачкі ў дамавіну палажыла. За дзьвесьце вёрст бываў, як бяда прыскічыла. Да Нічыпара Юстапа і выпраўляюць мужчыны.

— Ён ведае, скажа...

— Але-ж праўда! Трэба будзе калі Нічыпара папрасіць, каб да рогу раскажаў, а не—то каб сам завёў, калі час будзе мець.

Гаворыць з людзьмі Юстап, а на Тахвілю, швагерку сваю, добрага вока ня мае. Ва ўсякім разе яна ў яго на памяці.

— Ну,—кажа,—каб дазнаўся, хто ў маёй бядзе прычыньнік. Не пашкадаваў бы такога чалавека. Даў бы ведзьмаку, наддаў—што-б ён хацеў, а прасіў бы, каб тое, што мне было зроблена, ён таму чалавеку назад адрабіў-бы ды 'шчэ к таму каб скрывіла, скурчыла, каб усе людзі зналі яго.

Памаўчыць, памаўчыць Юстап ды й прызнаецца:

— Яно то, як вам сказаць, крыху і вядома, праз каго сьвет гарыць. Але няма каму чаго гаварыць!—Ня чужая чужаніца, а сваё роднае тое.

— Дык чаго-ж там? Дзіўны чалавек! Чорт яго бяры што свой. Зрабіў бы яму, каб больш зарокся і свайму і чужому шкоду рабіць.

— От! будзем жыць—будзем бачыць.

Пабядуе Юстап, а як да гэтага месца дойдзе, дык і канец яго мове. Яму няма часу—трэба йсці.

А баркаўчанскія мужчыны 'шчэ доўга будуць усё на тым самым месцы стаяць, штукаваць, глядзець, як Юстапу цяжка з торбаю на высокі Воркаў ганак узыйці

Што Тахвіля чорта на Юстапава дабро наслала, 'шчэ ня ўгадана было, а што блох паднесла, дык гэта Юстап усёроўна як на свае вочы бачыў. Рабілася яно ўночы перад „зьевставаньнем“. Прынесла Тахвіля блохі ў сьмецьці (толькі што перад гэтым вымела хату) і пасыпала недзе пад падруб. Яе лёгка было злавіць. бо каб каму зьнесці блохі, трэба іх несці ў ваднэй кашулі і нічога не гаварыць з кім стрэнешся. І Юстап злавіў бы Тахвілю. Таго вечару ён ня клаўся спаць, а, як людзі пагасілі агні ў хатах, надзеў ён кашулю, аблаву хую шапку, падперазаўся і надумаўся пільнаваць, каб хто якіх варагоў яму не зрабіў. І прыпільнаваў бы, каб шляхціц Мамэрт перад гэтым не павесіўся; ато людзі гавораць, што ходзіць Мамэрт па сьмерці. Збаяўся Мамэрта Юстап—не пашоў на двор, а сеў на лаве і думаў усю ноч у вакно глядзець. Ды што-ж—і ў вакне можа здань здацца, да паўсьмерці напалохаць чалавека. Але Юстап і ад гэтага ратунак знашоў. Ён лёг на лаве пад вакном і вочы заплюшчыў, каб ня бачыць, а вушы, як заяц, падняў каб чуць як дзе які шорах будзе, каб тады борзэдзенька выскачыць і варажбітку злавіць. Але і шорах быў і вароты бразнулі былі, а Юстап толькі слухаў што болей будзе, ня даў яму Мамэрт нават вачэй расплюшчыць—усё ў памяці круціўся, аж мурашкі за скураю хадзілі ад страху. А каб нябожчыкаў, што па сьмерці ходзяць, не баяўся Юстап, злавіў бы ранічкаю перад „зьевставаньнем“ Тахвілю і спаў бы сабе добра ўвесь год, ня трэ' было-б чухацца, паліць агню, як ужо усе людзі паснуць, ды ганяць чорную слату з падолу, з паясьніцы.

Яно то добра калі блохі ёсьць на завод у гаспадарцы—нечага пагоду будзеш ведаць. Як усходзяцца кусаць каторай ночы, дык сьмела кажы, што заўтра дождж пойдзе—усякі раз угадаеш. Але-ж добра калі гэтага добра ў меру. А ў Заблоцкіх было яго аж цераз лад. Каб гэта праўдзіла (што на дождж блохі кусаюць), дык улетку больш бы стаяла вады, як зімою ляжыць сьнегу, з хаты-б нельга было выйсці—дзень пры дні бесьперасьціханку цубіў бы дождж; зямля-б вады не паліла, а да таго раскісла-б, што на баркаўскай вуліцы (дармо што чыраватая) абы ступіў, дык па пахі і ўехаў бы ў твань. Хто яго ведае як тады-б людзі жылі.

Добра, патом, так як яно цяпер ёсьць. Добра, што блохі ня праўдзяць.

Злавіў бы тады Юстap Тахвілю, каб сабаку меў. Тады-б ня так ён нябожчыка баяўся. Хоць заплюмчыўшы вочы вышаў бы на ганак. Сьвіснуў-бы на сабаку. Паклікаў:

— На-цю-на!...

Смялей бы было чалавеку, каб хоць сабака пры нагах цёрся—усё пачуваўся-б, што не адзін. А так сам свае баязьлівай натуры саромеўся ён, сьцярогся, каб не прагаварыцца каму, каб людзі з яго напівачы ня сталі.

Даўно думаў Юстap, каб дзе добрага шчанюка ўзяць сабе гадаваць. Сабака—ня кот. Людзі ня дурныя, калі кажуць, што як сабака хвастом віляе, ён—рад, а як кот віляе—кляне. І от яму раз трапіўся добры шчанюк. Позна ўвечары ехаў Юстap з млына, і от у вадным засьценку ішла дзяўчынка ў вуліцы і вяла за сабою сабачку. Маленькі, кругленькі. Так ён Юстапу спадабаўся, што той сталы, сам у сабе чалавек, а зрабіў, як які блазен: саскочыў з возу, за таго сабачку ды ў мяшок барздыей ды на сані, ды па кані. Дзяўчынка ў плач.

— Я тату скажу!..

А Юстапа толькі там і бачылі. Воз быў лёгкі дык шпарка даў лататы.

Дома каня кінуў на дварэ нявыпраганага, а мяшок у хату панёс. Дзеці ўжо спалі, дык пабудзіў сабакі паглядзець.

— Савоста! Агата! Уставайце! Я вам цацку з млына прывёз.

Тыя кулём з ложкаў паскочаваліся цацкі глядзець. Галасу нарабілі паўнюсеньку хату.

— А бо, татка сабачку прывёз!

— На, цюцька, на! На, Жучак, на!—толькі глянуў, імя яму Савоста даў.

Юстap глядзіць, ды з дзіцячай радасьці цешыцца:

— Сягоньня сабе гуляйце з ім, а заўтра каб і не дакранулася ніводнае. Прывяжам, каб ліхі быў, каб на чужых брахаў.

Успомніў Юстap, што конь не распрэжаны, што мяхі на возе—трэба паўносіць у сенцы, але адразу не пашоў за работаю—шчэ ўзяў шчанюка на рукі, к лямпе паднёс, расшчапіў яму шчэляпні і прызнаў:

— Чорна ў роце—ліхі будзе.

Зірнуў 'шчэ ў вочы і сказаў:

— Разумны будзе некалі сабака.

Юстap сваё слова спраўдзіў: назаўтрае ўзяў на прывязь шчанё, зрабіў яму будку з аполкаў пры курыным хлеўчыку. А тут як даў мароз, як хапіў ён малага сабаку за лапы, дык той давай з болю брахаць. Аж Юстапава душа радавалася з яго брахні.

— А што?! я казаў, што сярдзіты сабака будзе.

Потым бачыць Юстap: на каго-ж ён брэша, няма нідзе нікога. І калі здагадаўся, што гэта з марозу ды спусьціў яго з ланцуга, у крысе прынёс у хату, дык сабака ўжо хадзіць ня мог, качаўся, а як увагрэўся крыху, дык—дармо што сухія лапы былі—дзе ступіць, съед.

зробіць. Шкода Заблоцкім шчанняці стала. Пакінулі яны яго ў хаце зімаваць. Дзеці яго як узяліся адукаваць, дык да ўсяго наладзілі: і на задніх лапах станавіцца, і бліны з стала красьці і на печ грэцца лазіць. Хадзіла да Заблоцкіх Тахвіля, хадзіла шмат усякіх людзей. Разазнаўся з людзьмі Жук, усяму сьвету зазіму сваяком зрабіўся, забыўся брахаць. Падыйдзе к чужому чалавеку, панюхае ды й адыйдзеца, хвастом віляючы.

Перабылі зіму, прышла вясна. Папрабаваў Юстap прывязаць Жука—а ну можа брахаць будзе. Але дзе гэта відана! Дзень пры дні спаў Жук і каб аказаўся. Толькі есьці як захоча, устане ды акажацца, але й то не брахаў, а выў. А сабака калі вые, дык гэта на пажар, або на сьмерць. Ізноў бяда Юстапу. Ізноў рупясьлівыя думкі апанавалі яго. Бедаваў Юстap:

— Цягалася Тахвіля зімою. Яна яму недзе зьесьці нечага такога дала, што мову заняло.

Мусіў Юстap сабаку да катоў дараўнаваць. Папрасіў Андрука. Злавілі яны Жука, укінулі ў мяшок. Ехаў Юстap у падборку і Жука за адным заходам зьвёз.

Абрыдзоная птушка

І ня толькі з Тахвілі, з птушкі-шэрай зязюлі, як потым Юстap разгледзіўся, гэтак сама сьвет гарыць. Праз яе ня можа ён ніяк на капейку ўзбіцца. Зязюлька не абыймае якая птушка—варажбітка. Хай бы калі раней пачала кукаваць, дык—не, трэба вялікадня чакаць, каб разам з валачобнікамі, разгавеўшыся. Пакукуе да Пятра і годзе! Хоць ты яе распрасіся, дык ані ня ўважыць. Каб чалавек канаў і захацеў ведаць, колькі 'шчэ год пажыве (а перад сьмерцю няма ведама чаго можа захацецца)—і то не паслухае. А гэта што?—наравы.

Хай бы была на адны гады варажбітка—умела вылічыць і было-б з яе, дык не, гэтага мала: навучылася 'шчэ й багатыце людзям на год угадаваць. Першы раз як пачуеш яе кукуючы, мацай у кішэнях. Хай сабе капейка, хай грош, хай пагнуты, хай шчарбаты дзе завалецца—увесь год цябе будзе чорт ня браць, будуць любіць грошы такога чалавека. А ў каго няма нічога пры сабе—на ўвесь год прапашны чалавек, ці згубіш, ўсёроўна ня будуць любіць цябе грошы, ніколі свайго гнязда ў тваёй кішэні ня зьвіюць.

Юстap схітраваць хацеў. Ён усяк прабаваў: і ў хустачцы ўвязаць грошы насіў, і ў мяшэчку, і так у кішэню кідаў капеек колькі. Ды калі няма шчасьця чалавеку, дык ніякім спосабам лёсу свайго не падашукаеш. Як ня чуваць зязюлі, бразджаць грошы ў кішэні, аж гадка як ідзеш, а яны аказуюцца, лічаць колькі раз ступіў. А як калі трэба—як кукуе—каб грош дзе! Часта, як на скаварадзе пасыля падмазкі. А ўсё праз жонку сваю гіне чалавек. Ня раз казаў:

— Зашый ты, Прузына, кішэні.

— Добра,—кажа.

І гэтак усякі раз. Ніколі ня скажа, што „не хачу“ ці „ня маю часу“, а ўсё зашыць дакляруе. Ніколі яна ня змоліцца ўзяць іголку ды Юстапавай просьбы паслухаць. Усё на потым адкладае. А там пойдзе на сяло, загаворыцца і пра швіва, што яе дома чакае, забудзецца.

Любіла бывала Прузына на сяло схадзіць. Любіла з карчмы вясялаю выйсьці. У злагадзе яна з карчмаром нашым жыла. Бывала, як толькі свята якое, дык Юстap у Хлюпск, а Прузына ў карчму. Юстапу торбачка ўсю дарогу плечы муляе, а Прузыне павадок ад рэзьгін. Разоў тры яна прынясе ў стадолу па вязцы саломы, каб было чым карчмару каня, карову падаслаць, а тады заходзіць у карчму барыш піць. І добра рабіла яна. Бо нашто Заблоцкім саломы? Нашто ім той гной? І так яны прапашчыя, бяздольныя людзі. У іх і ў хляве жывёла не вядзецца і на полі нічога не расьце.

Сама лепш чалавеку, як весел ён: ніякай тады нуды няма, ніякага цяжару на сэрцы. Так Прузына ня любіць быць адна, а пасья барыша і пагатоў—дзе жанкі сабраўшыся знойдзе і зойдзе ў тую хату. Там хто пра неўмалот гаворыць, хто на свае недастачы скардзіцца, а Прузына папросіць у каторага мужчыны закурыць, пусьціць дым ды і перапыніць нудную, гаспадарскую мову.

— А! Што там гаварыць?! Смачан хлеб з грэцкаю мякінаю.

Гэта Прузыніна слова добра ў памяць людзям. Некаторыя „шчэ помняць, што яна і Юстапам сваім хвалілася:

— Мой Юстap так хлеб з грэцкаю мякінай густуе, што бывае к вялікадню машчуся пірагі рашчыняць, а ён, як убачыць, давай сварыцца на мяне: „лепш зацірку-б гэтую пшэннаю мукою падкалаціла-б, а хлеб і штодзённы, кастрывы дабёр.

Аднаго шкода, што Прузыніна сьмерць рана прышла, што не давялося мне на свае вочы паглядзець, што з яе за кабета была. Кажуць, і сваю і Юстапаву долю—усё хваліла яна.

Калі праўда, дык за адно хваліць яе не варта, што кішэні ня латала. На добры лад, можна было і на сяло схадзіць і дома зрабіць што належыць. А то праз гэта зьненавідзеў Юстap усё шэрае, зязюлястае, што проста глядзець на яго ня мог. А Прузына, наперакор, пусьціць гадаваць адны зязюлістыя кураняты. Так якога другога пер'я прадаць, а зязюлістага на завод пакіне.

— Надта-ж яны,—кажа,—нясушчыя.

— Ды чорт іх бяры, што яны ў цябе нясушчыя. Я табе, кажу каб ня было ў мяне на гаспадарцы гэтага балота. І каб ня было! Гіну я праз іх!

— Ты скажы: п'яны ты ці дурны? за каго цябе мець?

— За каго хочаш...

— От, пляце нешта: гіну, не паўстану. А што яно і да чаго каб хто папытаў.

Юстапа ня ціхі поп хрысціў. Ён часам як усухарыцца... От як гэты раз: было якраз надвячоркам. Куры на дождж рана на куро-садні селі. А ён як усхадзіўся—проста ў курыны хлёўчык і пабег і давай папацёмку зязюлястых курэй мацаць. Дзьве нейкія скраўся за ногі ўхаліць ды да таго памаленьку ўзяўся, што на дварэ, як агледзіўся, што адна толькі зязюлястая ў руцэ, а другая чорная ды чорную, невінаватую пусьціў, дык яна і разу нагамі ня ступіла. Палопала крыльямі, бяз ног ісьці паткнулася ды й давай ціхенька аддыхаць на тым самым месцы. Затое другой, зязюлястай была скорая сьмерць. Папалася Юстапу сякера ў рукі, дык ён курыцу зараз на калодку ды—па шыі. Тулап сабе, а галава сабе—пакацілася. І на што была зязюлястая неслух! Без галавы аж к суседу на двор уцякла ратунку прасіць, ды не пара было—там ля ганку як упала, дык нагамі разоў два дрэпнула і—фэртых.

Прузына чыста напалохалася. Аж ня ведала што рабіць: клікаць людзей, ці бяз іх абыйдзеца, утаймуецца. Юстап барзьдзей на злоснага, як на вар'яга паказваў: і вочы былі як трэба і ў гаворцы ня блытаўся, але з чалавекам нечага верыць. Засек і рад—сьмяецца:

— От табе і крупнік на заўтрае. Дзяды заўтра зробім.

— Каб табе пад грудзьмі рабіла за тваю работу.

— Ціха Прузына—усё добра будзе.

— Адну задушуй, дык душы-ж другую, каб цябе ванчач душыў. Як жа яна будзе жыць бяз ног?!

— Хай жыве, як знае.

— Каб ты сьвету ня знаў! Шчэ зубы продае. Выкруціў ногі—круці й галаву. Хай табе самому на патыліцу гэту дурную мазгавешку заверне. Барзьдзей-жа! Хай ня мучыцца.

Была тут і другой, чорнай, скорая сьмерць. Толькі гэта не пабегла да суседа, а зразу пад сякераю ўсьвежылася.

— От табе і другі будзе крупнік.

Савоста тады 'шчэ малы быў, не яму было ўлазіць у гаспадарскія інтарэсы, ды й той пастаяў, што робіцца паглядзеў ды пашоў з двара.

— Ой, бацька, бацька!—пакруціў ён толькі галавой.

Так сам сабе Юстап і нарабіў урону, на цяперашнюю цану. на цэлых паўтара рублі калі ня лепей. От ужо сусед яго, Андрук, куды курыца без галавы на скаргу залятала, той бы гэтага не зрабіў. Ён бы гэтыя зязюлястыя куры павязаў сабе добранька, ды ў каранёвы пляцёны кашэлік ды да Хлюпску—усё-б нешта ўтаргаваў, было-б за пераходку. Юстап-жа гэтак ня ўмее. Яму, як пад злосьць,—ух!—здэцца. Ён больш гарачага характару.

Незнашоныя боты

Таго Андрука, кажуць, можна было па прымаўцы пазнаць. „Пане ты мой“, апырч яго, ніхто не казаў. А ён дык з прыціскам, каб выразней было патрапляў.

— Такі то—пане ты мой!—чалавек і гэтакую штуку выкусіць!—дзівіўся ён бывала.

Поўны нашы Баркаўцы дзівакоў. Былі яны даўней ды й цяпер ня зводзяцца, а ўсё штогодку з маладых растуць. Дзівак сам Андрук, дзівак і сын яго Пракоп Андручок. Абодва яны любяць кірмашы. Андруку бывала дзевяць вёрст прайсці за забаўку, а Пракопу нізаводня ехаць трэба. Яно то можа тут не аб аднэй трываласьці ход, а больш аб рызыцы. Любіць Пракоп сытага каня і добры паязд, каб і ехаць шпарка і выкіравацца спрытна, калі дзе будуць павароткі ці варотцы па дарозе, каб сьвіснуць пужкаю, за вёску выехаўшы, цмокнуць.

— Но-о-о!—ярка на ўсю сілу сказаць ды слухаць, як вецер шапку прабуе сарваць, не сарве—з гуляшчымі рукамі ляціць сьвішчучы ў сваю дарогу.

Любіць Пракоп, каб барзьдзей у Хлюпску быць, каб толькі мігцела ў ваччу, што збоку дарогі ёсьць. Андрук-жа толькі цяпер, як па старасьці яму ногі ня служаць, удвух з сынам на кірмашы ездзіць. Сядуць у двух, як добрыя паны, на ўсё сядзеньне. Возьме Пракоп лейцы ў рукі.

— Но-о-о!—гукне, хоць яно, на добры лад, і не патрэбна-б было—іх конь і сам ведае, што з месца трэба хапіць, каб аж зубы ляснулі, хто на возе сядзіць.

Толькі іх і бачыў.

Аж малыя нейкую песьню пяюць, як андруковых драбінку на дарозе ўбачаць.

... ззаду падпылёны
ляціць як шалёны.

Толькі старасьць Андрука ездзіць прымусіла, а так ён любіў ціхую спаважную хаду, любіў разглядаць ідучы, што дзе на полі ёсьць, якую людзі дзе работу робяць. Ня было тае нядзелі, каб без яго ў Хлюпску абышліся. Такая адлегласьць, як ад нас да мястэчка, Андруку нічога ня вадзіла—пераходкі не шкадаваў. Бывала, возьме ў каранёвы беленькі кашэліх яец якіх дзясяткі са два, сырчык з аладку ды й пашоў сабе ў сваю прывычную дарогу памаленьку. Бывае зімою няма яму чаго з сабою на продаж узяць: куры яец не нясуць ужо, а запасу ў іх няма (усьлед Андрук да Хлюпску адносіў, як былі), каровы гэтаксама ня дояцца—ня толькі каб сыр зрабіць, але й самым як праз лякарства малака пакаштаваць няма; тады й так з голымі рукамі бяз каранёвага кашэліка, але трэба яму, як толькі нядзеля, у Хлюпску быць—хіба толькі мяцеліца ўсходзіцца ды ня пусьціць.

А чаму Андруку так пахне Хлюпск? Што ён з свае хады выйгранку вялікую мае? Яму не заробаткі трэба, а каб паслухаць было чаго, каб у чужых разумных людзях пабыць. Была прагнасьць у Андрука навіну пачуць, дзе разумнікі зьбяруцца, любіў ён пры іх збоку пастаяць, знакамітай гаворкі паслухаць і сваё час-часом, падумаўшы, туды трапінае слова далучыць. З сямі сёл бывае па чалавеку зьбярэцца, а ён, Андрук,—восьмы ад нас, з Баркаўцоў. Праз яго слава нашай вёскі ў людзі йшла, праз яго жарты нашых людзей ва ўсёй акулічнасьці ведалі.

Дзівіўся Юстap з Андрука—як гэта ў яго стае за ўсякім разам што ў кашэль узяць. І аж папытаўся ў яго аднаго разу.

Андруку толькі сьмех з свайго суседа, жарты на ўме:

— Гэта мае куры такога заводу, што па два разы на дзень нясуцца. Яец за тыдзень дадуць, як гразі; каб усьлед прадаць не адносіў, дык карабоў бы ня стала, ня было-б у што складаць.

Андрук на глум казаў, а Юстap падумаў, што напраўду. Зайздросьціць ён Андруку, а на сваю нядолю маракуе:

— Дзіва што ў цябе дваццацера курэй. Нябось, каб карысьці ня было, не хаваў бы гэтакую плойму. От у мяне васьмёра ёсьць, і то я ад іх яйца ніколі ня бачу. А ўсё праз людзкія варагі век мне не паўстаць. Я ўжо гэты год на „звештаваньне“ добра прыпільнаваў, хто няпрыцель мой. Толькі от ня хочацца якой дзе рады старацца, ато-б папомніў ён мяне. Тух ніхто далёкі—блізкія, суседзі.

Гаворыць Юстap ды не дагаварвае, бо тут ня ўгадана, хто яму варагі зрабіў: можа Тахвіля, а можа і гэты самы Андрук, што перад ім стаіць, добра гаворыць. Што праўда, то праўда: Юстапавы куры ня любяць дому, ня пільнуюцца яго, ходзяць несьціся ці ў Андрукову крапіву ці ў Тахвілін лопух—да некага з суседзяў.

Пільнаваў тады перад „звештаваньнем“ Юстap, ня толькі блох каб хто не паднёс, слухаў ён, на лаве лежачы, вочы заплюшчыўшы, ці ня будзе хто часам і вароты трэсьці. І дапільнаваў бы, каб не Мамэрту собіла перад гэтым павесіцца, каб не хадзіў ён па сьмерці. Ато неяк з поўначы чуў, як нехта трэйчы памаленьку стукнуў варотамі, але галавы падняць не пасьмеў, каб у вакно зірнуць, пазнаць свайго непрыцеля. Калі ён услухаўся добра, дык здэцца, што і пачуў нават, што там на дварэ гаварылася. Гаварылася тое, што даўно ўжо ўсім вядома:

— Чыне вароты трасуцца.

Хай таго куры ў мяне нясуцца.

Каяцца цяпер Юстap, што тады лепей да голасу ня прыслухаўся: можа-б і Андрука пазнаў, бо ня можа быць, каб так, без варагоў, куры па два разы на дзень несьліся. Андрук хто яго ведае які чалавек. „Незнашоныя“ яго боты гэтаксама ня можа быць каб без якога вядзьмацтва такія моцныя ўдаліся.

Дармо што ва ўсякі хлюпскі кірмаш быў Андрук у іх абуты, ніяк ён ня мог тых ботаў знасіць, у руках носячы. У людзей, калі ботаў на год хапіла, дык і добра, а Андрук як пашыў сабе к вясельлю, дык і ў дамавіну яго паложыць, у тых боты абуўшы. От што значыць работа! Тады шчыгульна не рабілі, а моцна, не глядзелі, каб бот на назе ашчыкнуўся, а глядзелі, каб доўга насіўся. Тады капылоў і малатка шаўцы ня зналі—на цэгліну боты рабілі, пранікам, што палотны біць, гналі цвікі ў падэшву: гэтак барзьдзей і спрытней—толькі дзірак накалі ды цвікоў наўтыкай, за адзін мах яны на месцы будуць. Ого, даўнейшая работа!

Бывала ў Хлюпску ўсе ў лапцёх хадзілі—адзін Андрук у ботах. Вунь якая яму павага была за гэта! З самымі разумнікамі мог ён даступіцца пагаварыць. Шанавалі Андрука боты, шанавалі і ён іх, як вока ў ілбе: ўсё пад ногі сабе глядзеў, каб дзе ў лужыну ня ўступіць, каб абыйсці, калі што на непадмеценым бруку, на месцы стрэнецца такое, што за ногі ўзяцца можа. Далікатны быў праз гэта чалавек. Ніколі бывала ня ўступіць на ўсю смелую, а ўсё асцярожна, памаленьку, каб падноскі раней пары ня збіць. От чаму яму і прадаць скорна было смела яйца, сыры куплялі ад яго, бо бачылі, што чысты, пашанотны чалавек.

Андруку боты былі толькі дзеля людзей, а ў дарозе йдучы яны толькі ціснулі, мулялі і было цяжка нагам. Ён рабіў па-бабску: у канцы мястэчка, на беразе канавы, пад вілаватаю бярозаю садзіўся разважаць, як дадому ішоў. Абатрэ сабе боты, каб пылу на іх ня было, зьвяза хараша анучкаю, за плечы закіне ў пашоў. Волен сабе, лёгак чалавек. А ўмястэчка йдучы ізноў ён вілаватай бярозы ня мінаў: тут садзіўся абувацца. Потым была пара ў Андрука калі ў боты абувацца. Пачыналася яна з вясны, як зямля стужае, падсохне пасля разводзьдзя, і канчалася, як пачнуцца асеньнія дажджы, гразь. Дармо што боты вады ня пушчаюць, а шкадаваў іх Андрук у гразь саджаць—лапцём у яго было небалазе. А зімою, дык якая там чорта рызыка ў ботах, калі набярэцца на іх на возу сьнегу, што аж нагі не пацягнуць—тады толькі настывае тавар ды горай у нагу холадна. Ні разу Андрук не аграшнуўся, зімою ботаў не надзеў.

Фармазонскія грошы

Баркаўчаньне веры не давалі, каб у Андрука фармазонскіх грошай ня было. Даўней, кажучь, і праўда: некаторыя мелі такія грошы, што за іх можна што хочаш купляць: і тавар у цябе будзе і грошы назад вернуцца—ня згледзіш, калі ў кішэні апыняцца. Тады ізноў за іх купляй што трэба. Цяпер зьявіліся фармазонскія грошы, няма іх ужо. Калі й былі ў каго, дык прапалі разам з старымі грашымі, а з новых каб фармазонскія зрабіць, ня ўмеюць цяперашнім сьветам. зьявіліся тых майстры, што некалі былі.

Цяпер ніякаму дзіву людзі веры не даюць, а даўней аж былі раз, як бы сьмяючыся, але напраўду папыталіся баркаўчаньне ў Андрука:

— Ты гэта ня так сабе што кірмаша да Хлюпска дапінаеш. Ці ня маеш часам фармазонскіх грошай з рубля якога?

Андрук такі чалавек, што ці на глум што гаворыць, ці на праўду, аднак у яго гладка выходзіць: скажа і ня ўсьміхнецца. Што людзі гавораць, тое і ён пляце за імі ўсьлед.

— А дай рады! Ёсьць саракоўка.

— А што!—азірнуўся на мужчын той, што пытаўся.

— Вы думаеце: дабро мець фармазонскія грошы—чорта! Ня так з іх дапамогі, як клопату. Каб што добрае купіць, дык разоў пяць трэба да Хлюпска схадзіць. Купіш на капейку абаранак, а саракоўку даеш. Тады і рэшта твая будзе і саракоўка неўзабаве знойдзецца ў кішэні. Яна добра мяне знае: ніколі не заблудзіць—усякі раз ка мне вернецца.

— От, дзіва што людзі багатымі робяцца!

— Прызнайся, Андрук! Тут-жа нікога чужога няма—усе свае людзі,—малёгаюць яго мужчыны:—Бяз чорта ў гэтай справе не абышлося?

— Як вам сказаць?—хто яго ведае!

— А такі-ж? Як яны да цябе, гэтыя грошы, ў рукі трапілі?

Давялося так, што Андрук і ня ведаў, што ім на гэта сказаць. Пусьціўся ў такую мову, што потым аж сам быў ня рад. Чуў, што адзін чалавек быў гэтакую самую грыўню ў карчме на дне кварты знашоў. І Андрук мужчынам, доўга ня думуючы, сказаў, што і яму там сама сваю саракоўку знайсці давялося.

— Шанцуе табе, Андрук!—зайздросьцяць мужчыны.

— Чорта! Які там шэнц! Хацеў бы збыць бяду з галавы, каб згубіць ці знарок кінуць дзе ў якую нетру-балота, дык ратунку няма—ўсьлед назад варочаецца.

Мужчыны чулі, што той чалавек, што ў карчме ў кварце фармазонскую грыўню знашоў, на тым самым месцы, дзе знашоў, як пакінуў дык і не вярнулася больш. Гэта самае яны і Андруку параілі зрабіць, а ён падрадзіўся:

— Трэба будзе папрабаваць—а ну можа помач ад гэтага будзе, можа ня вернецца.

Быў тады ў гурце з мужчынамі і Юстap Заблoцкі. Слухаў ён, маўчаў ды сам сабе думаў, што шанцуе людзям (нехаця шчасьце ў рукі просіцца), а к яго берагу нічога добрага не прыплыве. От каб гэта яму такія фармазонскія грошы! Жыў бы сабе і гора-бяды ня знаў. Баязно крыху сьпяраша было, што чорт у такім шчасьці ўдзельнік, а падумаўшы на ўсё ачаіўся чалавек.

„Што там з чорта за страх?! Абы жыць добра было, абы ён у тваю руку прыяў, а ня шкодзіў. Хай сабе насіў бы ў сьвіран—абы толькі ня выносіў, як цяпер“.

Тады, таго вечара, маўчаў Юстap. А пачакаўшы неяк, аднаго разу ўзяў ён быў кварту гарэлкі ды пазваў Андрука к сабе. Як добрага суседа пасадзіў сабе на кут ды й кажа:

— У мяне да цябе невялічкі інтарэс ёсьць—пагаварыць трэба.

Андрук на куце, а сам Юстap сеў на столку. Паставіў кварту, накроіў хлеба ды кажа на жонку:

— Дай нам закусіць чаго.

— Што-ж я дам? Каб раней сказаў, дык хоць сала крыху прыпекла-б, ато цяпер вазьмі што хочаш.

— Усё кажы ёй за ўсякім разам. А так ты здагадацца не магла?!

— Ты-ж здагадайся, што хто зьбіраецца рабіць!

— Ды ты-б, як маеш тарокацца, пашла-б ды хоць сырога сала пакроіла на талерку.

— А ты-б гэта даўно сказаў!

Прузына пашла па сала, а Юстap тымчасам пабядаваў, што от, каб яйца былі, добра-б было: нечага разлажыў на прыпяку агоньчык, паставіў дзьве цэгляны, на цэгляны скавараду, а ў скавараду разьбіў штук колькі яец—скара і смачна-б было. Але што-ж, калі куры не нясуцца!

Як было ўсё на сталe: і выліўка, і закуска, дагаварыўся Юстap, чаго яму ад Андрука трэба.

— Аддай, кажа, ці праймай ты мне твая свае фармазонскія грошы, калі яны табе не патрэбны. Зробім так, каб яны не ўцяклі ад мяне. От, хоць і зараз, запражам каня ды зьездзім у тую карчму. Ты іх у кварту на старое месца паложыш, а я вазьму і будучь мае. Я табе й барышу пастаўлю і адступнога дам. Бяру грэх на сваю душу, але нічога нечай ня зробіш, калі не шанцуе ніяк—можа-б хоць гэтак разжыўся крыху.

Над Андрука няма ў сьвеце лепшага лгара. Ён і ня думаўшы, калі скажа слова, дык у людзей яно ў такой веры, як прысяга.

— Ад дарагой душы,—кажа ён Юстапу,—рад бы быў прыяць свайму чалавеку. От каб ты на дзень раней мне аказаўся—усё-б добра было, ато ўчора якраз быў надвечар у папа—імшу за тую саракоўку закупаў. Расказаў яму ўсю сваю бяду, дык ён мне і параў гэта зрабіць. І—пане ты мой!—у моцныя рукі папала: от ужо суткі скара і назад не варочаецца, як учора аддаў: нідзе гэтак доўга не забаўлялася.

Падцакаваў Юстap—чаму яму ня ўчора было гэтаю парою к сабе Андрука зазваць: былі-б у яго фармазонскія грошы. А сягоньня—не ў пару. Поп ня промах. Калі само шчасьце ў рукі прышло, ведае ён, дзе яму месца даць. Поп фармазонскіх грошай не адкіне. Добра і яму трывалую капейчыну мець пра запас на цёмную ноч.

Юстап, аднак, таго дня ад Андрука так не адчапіўся. Спазьніўся з фармазонскімі грашымі. дык прасіў, каб куранят штук са трое даў на завод.

— О! гэта можна будзе,—не адказен быў Андрук.—Гэтага-б ты і раней дапамінаўся. Толькі што я бяз жонкі нічога табе пэўнага сказаць не магу. Лепш ты сам у яе калі папытайся.

— Да ўжо-ж! Трэба будзе,—у вадно слова сказалі і Юстап і Юстапіха.

Дзіва, што мінулася папом цяпер іх панства!—выкляў тады іх Юстап. Калі кляў, а калі спраўдзілася. Але такі не на вецер пусьціў ён сваё моцнае слова. І ня шкодзіць! Нашто было лезьці не ў сваё. Калі ты поп, дык глядзі сваіх модлаў, дык—дзе ты бачыў!—яшчэ стараецца каб як накіць з нашага брата. Нашто яму былі тыя фармазонскія грошы, калі й так даволі было ўсяго? Хай бы лепш імі Юстап, бедны чалавек, запамогся.

Юстап быў раз як пераканаўся, што яго слова спраўдзіцца можа, дык усё, што раз лепш, клясьці патрапляў. Гэта-ж неяк аднаго году надта-ж шмат Андручыха курэй завяла цэлую сарачню—абарону за імі ня было, пішчалаю, бывала, лезуць у ток, абы адчыніў. Як агарнула была Юстапа шатанская злосьць, як скляў ён суседзія куры сьмяртэльнаю клязьбою:

— Каб вы да заўтрага павыдыхалі ўсе да аднэй!

дык і спраўдзілася. Не да заўтрага, а ў скорасьці—гады цераз два—як напала на куры нейкая заўшыца, дык у Андрука адсыпаліся ўсе да аднае. Здыхалі і ў другіх, але ня так. А ў Андрука як чамярыцы хто падсыпаў. У самага Юстапа з 18-ці шасьцёра асталося, але гэта нічога ня значыць. Рад быў Юстап.

— Маё,—казаў,—слова богу даходна.

Спанатрыў ён: калі рады чаму ня можа даць—тады выклінае.

* * *

Нямаведама што даўней рабілася. Дзівішся, як старых наслухаешся. Амаль ня ўсе старыя клясьці і нешта крыху на праўду падобнае гаварыць здатны. Бывае слухаеш-слухаеш, як дзе іх чалавек колькі зьбярэцца ды самі з сабою гаворку распачнуць, ды й ня ўтрываеш, скажаш:

— А йдзеце вы! Плятуць нейкія ракашэды. Дзе гэта відана, каб чэрці ў людзей у дарозе коні выменьвалі ды замест каня рагацину якую сукаватую маглі чалавеку ўперці?!

Ілгуць старыя. Ого! 'шчэ й як ілгуць! У іх гаворцы ў дзесяць столак маны болей, як праўды. У вадно слова, як згаварыўшыся гавораць:

Чорт у іх ува ўсіх не абы хто—ні то на пана, ні то на папа падобен: у капялюшы, у палітоне з струкаватым каўняром. Так рызкоўна адзеты, што—проша бачыць! А каняжына чуе патом чорта: як

воўка пудзіцца, азіраецца, фыркае. Чалавеку і ня ў галаве тады, чаго так жывёла ў аглоблях вар'юецца.

Усякі раз чорт ні адтуль, ні адсюль стрэнецца сярод дарогі, далікатна папросіцца:

— Падвязі, чалавеча!

Чалавеку ўсё ненапамкі. Ён раздабрэе і пусьціць.

Садзіся сабе, падарожны чалавек,—скажа.

Ну, а як сядзе чорт, сразу стане цяжэй каню—па самыя вязы сані западаюць, калі гэта зімою робіцца. Чалавеку толькі потым гэта цікне, а тады—ненапамкі. Пачынаецца торг. Хоць маленькае, але не абыйдзецца чорт без шальмоўства: калі коні ня давядзецца змяняць, дык хоць люльку на корч чалавек змяняе (здэцца такую харошую нямецкую з даўгім цыбуком чорт дае, што проста не нагледзецца, а, дома як паглядзіць—гнилы карчук асінавы, а ня люлька); а не—то хоць яблыкаў дасць дзецям гасьцінца завезьці (тады, як бярэ, чалавеку ненапамкі—дома разгледзіцца, што ня тых чорт яблыкаў даў, што на яблыні вырасьлі, а тых, што на дарозе мерзлых назьбіраў; спрытней бы іх было на сахор узяць ды па полі растрэсьці, як у хату ў торбе несць ды ў рукі браць).

Ілгуць старыя. Хто гэта скажа, што праўда іх?

Але—хай сабе! Некалі і мы нешта скажам, як жылі, дзе былі, пусьцім казкі ў сьвет. А чартоў нам ня трэба будзе ў свае казкі ўстаўляць. Знойдзем нешта мудрэйшае за іх. Хоць і не дажыў Юстап Заблоцкі, няма яго цяпер у Баркаўцох. Але быў у нас, круціў сьветам, пакуль сам ня скруціўся яго сын Савоста. Было шмат усякіх людзей. Маладзейшыя некалі зайздраваць нам будуць, як мы ім нагаворым што за нашаю памяццю на сьвеце было. Цешыцца яны некалі будуць, слухаючы казкі пра вясёлы наш час.

Ого!..

Абы толькі здаровы былі.

Пра творчасць М. Зарэцкага

(Спраба каўзальнага даследавання)

Крытыка павінна стаць бліжэй да художественнага творчэства, увайсці ў больш інтымнае асяроддзе з творцамі, глыбей ўспомніць іх унутраную і знешнюю будову. Крытыка павінна прыблізіць чытацеля да творчэства, да таго, каб ён ў кожнай фразе, ў кожным слове і найменшым шрытку адчуваў і разумее прысутнасць жыцця і прыгожасці, каб ён мог, свядома любячы, спыніцца на тым ці іншым творы, той ці іншай карціне, нават фразе, добра разумее гармонічнае адпаведнасць яе з цэлым творчэствам і з тым, што яна жыве.

В. Ф. Пераверзев.

Літаратурная дзейнасць М. Зарэцкага, праўдзівей яе пачатак, звязана з гэтай парой нашай паслякастрычнікавай эпохі, калі адгучэлі і сціхлі грозныя рытмы рэвалюцыйнай бурі, калі прайшла ўжо напружаная вострасць грамадзянскай вайны, калі, разбіўшы ворага і замацаваўшы межы, працоўныя масы аддаліся з усім, уласцівым ім, героізмам, з вялікім энтузіязмам справе гаспадарчага і культурнага будаўніцтва. Першыя ягоныя зборнікі апавяданняў „У віры жыцця“ і „Пела вясна“ датаваны 1925 г.—г. зн. выйшлі ўжо тады, калі нават і змаганне з бандытызмам таксама прайшло да канца.

Рэвалюцыя ўскалыхнула ўсе пласты грамадства, перад кожным паставіла рубам пытанне, з кім ён; кожная сацыяльная група павінна была выявіць сваё дачыненне да вялікага акту, кардынальнае перамены сацыяльна-класавых стасункаў. І калі для асноўных мас працоўных, рабочых і сялян, пытанне было зусім выразным, яна выклікаючы ніякіх хістанняў, дык для інтэлігенцкіх груп з гэтым звязвалася цэлая псіхалёгічная рэвалюцыя. Ніхто так, як яны, не ламаў старых поглядаў, традыцый, ніхто так, як яны ў асноўнай сваёй масе, не зазнаваў пакут дапасавання да новага ладу.

Яна ўсе яны і прынялі рэвалюцыю, шмат для якіх яна засталася варожай назаўсёды, і тыя адыйшлі ў стан ворага; другія, зноў, скарыліся ў зняможнае знайсці сваё цвёрдае месца і ціха адыйшлі ў нябыт; былі й такія, у якіх абудзіліся звыярыныя інстынкты, і яны папаўнялі кадры шкоднікаў сацыялістычнага будаўніцтва. А тым, што лёс свой звязалі з рэвалюцыяй, прыйшлося яна мала таксама патраціць часу на розныя „самааналізы“ і праверкі, прайсці скрозь гарна псіхалёгічнае гарэнне і змаганне.

І вось, калі паставіць сабе галоўнай задачай вызначыць у творчасці М. Зарэцкага тое характэрнае, што адрозьнівае яго ад іншых беларускіх пісьменьнікаў, а такую задачу мы сабе паставілі ў гэтым артыкуле, калі паставіць сабе мэту—зразумець яго творчасць ва ўсёй яе сваёасаблівасьці, дык адразу-ж зробіцца ясным, што арыгінальнасьцю, асаблівасьцю яго творчасці, яе штандарам зьяўляецца вобраз інтэлігента, які ў тых ці іншых варыяцыях стаў сам-на-сам з рэвалюцыяй. Гэта рыса, характэрная для ягонай творчасці, ставіць яе неяк у пасабку ў беларускай літаратуры, як-бы воддалек, і не таму, што сярод творчасці іншых аўтараў няма падобнага вобразу, ці проблем далучэння інтэлігенцыі да рэвалюцыі яны не распрацоўвалі, а таму, што ў Зарэцкага вобраз інтэлігента праз меру выпірае, ён займае домінантнае палажэнне, ён сваёй фігурай засланяе ўвесь сьвет, ён сваёй хворасьцю, псыхолёгічнай надломанасьцю, духовым надрывам назалеае да прыкрасьці. І гэта мае свае законы, сваё, калі можна так сказаць, апраўданьне—яно закладзена ў сацыяльнай аснове яго творчага, мастацкага жыцця.

Галасістая наагул, беларуская літаратурная крытыка ў дачыненні да Зарэцкага сябе не асабліва выявіла. Ня было спробы, больш-менш сталай, аналізу ягонай творчасці, хоць і гаварылася часам ня мала аб пытаннях „каля“ Зарэцкага. Так, „славуты“ Байкоў зазначыў на „адсутнасьць філэзофскага фундаменту“, як уласьцівасьць творчасці Зарэцкага, а ня менш „славуты“ Клейнборт якраз наадварот кажа, што „Зарэцкі ўжо паказчык таго, што эпас маладых можа сягнуць наперад, што ён захоўвае ў сабе запас сіл, новых псыхічным складам у параўнаньні з тым, што мы маем у беларускім эпосе „нашаніўцаў“ (Клейнборт—„Молодая Белоруссия“, бал. 406). М. Гарэцкі ў сваёй „Гісторыі беларускай літаратуры“ (выд. 4, БДЗВ, бал. 237) толькі адзначыў, што „галоўныя матывы яго тэматыкі—каханьне. Найбольш сюжэтаў—таго-ж кірунку. У апісаньнях каханьня аўтар знаходзіць свой праўдзівы творчы шлях“.

Падобныя да прыведзеных разважаньні напаўняюць усе артыкулы, але, вядома, не дапамагаюць разуменьню творчасці Зарэцкага; паводле іх нам нельга ўстанавіць месца гэтай творчасці ў беларускай літаратуры, раскрыць яе характар і ўявіць значэньне. А тым часам, цяпер ужо можна і трэба вымагаць ад крытыкі дакладнага аналізаваньня мастацкай літаратуры, як найважнейшае справы нашым часам, калі культурнае будаўніцтва набывае раз-по-раз усё большага і большага значэньня, і калі ў гэтай справе даводзіцца прабіваць дарогу скрозь нетры градыцыйнае інэртнасьці. Ня можа быць дзвёх думак што да характару новай культуры, куды мастацтва ўваходзіць неад'ёмнай часткай—яна можа вызначыцца толькі як культура сацыялістычная, а ўсялякія адхіленьні ад дакладнасьці ў тэрмінолёгічных азначэньнях толькі заблытваюць справу і дапамагаюць прыкрываць гучнай фразэялёгіяй зусім непатрэбныя рэчы і зьявы.

Літаратуру мы мыслім, як „частку грамадзкае сьвядомасьці“¹⁾, якая мае ўласцівую сабе адменнасьць і сваеасаблівасьць „як акрэсьленая сыстэма вобразаў, матэрыялізаваных у словы“²⁾, у сувязі з чым яскрава вызначаецца і спосаб аналізаваньня літаратурнага твору. Гэты спосаб, відавочна, павінен быць абмежаваны ўсебаковым дасьледаваньнем вобразаў мастацкага твору як з боку іх соцыяльна-психалёгічнага значэньня і клясавай існасьці, так і ў дасьледаваньні слоўнае сыстэмы твору, бо ў ёй „прасьвечваюць і жывуць вобразы і іх злучэньне, што ў слоўнай матэрыялізацыі выяўляецца такая-ж законамернасьць, рэчаіснасьць як і ў вобразах“³⁾.

Такім чынам, для правільнага разьвязаньня пастаўленай намі ў гэтым артыкуле задачы трэба, як відаць, перш за ўсё, разгледзець мастацкія вобразы творчасці М. Зарэцкага, як суб’ектныя, так і бясуб’ектныя, і далей прааналізаваць тыя мастацкія сродкі як выяўленьчага, так і кампозыцыйнага парадку, праз якія гэтыя вобразы ў творчасці аформлены. А такім парадкам акрэсьліўшы сваю задачу і, галоўнае, мэтад яе разьвязаньня, мы здолеем „перакласьці ідэю дадзенага мастацкага твору з мовы мастацтва ў мову соцыялёгіі, каб знайсці тое, што можа быць названа соцыялёгічным эквівалентам дадзенае літаратурнае зьявы“⁴⁾. і будзем мець магчымасьць зрабіць аналіз мастацкіх вартасьцяў разглядае творчасці.

I.

Роман „Сьцежкі-дарожкі“⁵⁾, з якога мы пачнём наш разгляд, зьяўляецца адным з буйнейшых твораў аўтара, у якім з найбольшай выразнасьцю выяўлены асноўны кірунак творчасці Зарэцкага, і які сваёй насычанасьцю вобразамі, психалёгічнай і выяўленчай выразнасьцю гэтых вобразаў дае найлепшыя ўмовы для аналізу. Нават павярхоўнага азнаямленьня з усім комплексам творчасці Зарэцкага будзе досыць для таго, каб констатаваць, што мастацкія вобразы роману ахапляюць сабою ўсе іншыя раскіданыя ў шмат якіх дробных апавяданьнях, што яны канцэнтруюць у сабе ў найбольш поўнай меры характар ягонае творчасці.

Організуючым і цэнтральным вобразам роману зьяўляецца Лясніцкі, вакол якога разгортваюцца ўсе падзеі бурлівага і сумятлівага жыцця рэволюцыйнае пары. Але для нас ён, як аб’ект дасьледаваньня, мае ня выключную цікавасьць, а будзе разглядацца, як адна з рознавіднасьцяў агульнага вобразу—інтэлігента шукальніка лёсу, паляўнічага

¹⁾ Беспалов. Проблемы литературной науки. Литературоведение, 6. 21.

²⁾ Там-сама, 6. 25 і 27.

³⁾ Там-сама. 6. 27.

⁴⁾ Плеханов. Предисловие к III изданию сборника „За 20 лет“, Т. XIV. бал. 183-4.

⁵⁾ „Сьцежкі-дарожкі“. роман, выд. БДЗВ, 1928 г., у далейшым будзе азначацца ўмоўна літарамі „СД“.

за месцам у грамадстве, ператвораным на новы лад, з якім у ранейшыя часы ён хоць і меў надта і надта слабыя звязкі, але ўсё-ж так ці іначэй быў да яго дапасаваны. Гэты вобраз шукальніка займае домінантнае месца ў творчасці Зарэцкага. Ён праходзіць у розных вопратках, паказваецца ў найрознастайнейшых варыяцыях, але ягонае сацыяльнае карэнне адно—ён прадстаўнік тэй групы дробнай службылай інтэлігенцыі, якая складалася з выхадцаў мяшчан, часткова з заможнейшай часткі сялян, якая комплектавала розныя духоўныя вучылішчы і настаўніцкія сямінары і якая была ідэалам для бацькоў, што „выводзілі ў людзі“ сваіх дзяцей.

Рэволюцыя раптам перакуліла ўсе старыя формы жыцця, грунтоўна перайначыла парадак узаемадзянняў розных пластоў грамадства—жыццёвая шахаўніца стала з пераблытанымі фігурамі. Такая сітуацыя, вядома, выклікала ў гэтых, звычайна спакойных і тупаўраўнаважаных людзей цэлы рой адчуванняў, прымусіла іх глянуць у твар жыцця: жорсткай сапраўднасці і адкінуць дзеля непатрэбнасці традыцыйныя меркаванні што да ладу жыцця.

Было-б одыёзным разглядаць гэты грамадскі пласт як складзены выключна з такіх, што жывуць мэтамі „прыстроіцца“, і ня бачыць тых, што загалі выразна ўяўлялі сабе шлях свой, як шлях служэння народу; такія былі, і іх ня мала ведала наша вёска і прымала, як сваіх. Але ў нас гутарка будзе не пра гэтых, самаахвярных, шчырых працаўнікоў на карысць працоўнае масы. Мы будзем гаварыць пра Лясьніцкіх, для якіх гэта маса была толькі „шэрая сыцяна“, у якой яны бачылі „адну страшэнную бязмоўную змову, зьявярную жорсткасць“.

З першых жа балон роману твар Лясьніцкага пачынае выяўляцца ва ўсёй сваёй сапраўднай існасці. Сваеасаблівай, наогул, манерай пісьма Зарэцкага зьяўляецца паспешнасць у вабмалёўцы характару, вобразу, тыпу, гэроя; як быццам ён няўпэўнены, што яго могуць няправільна зразумець ці вытлумачыць. Так і тут. Лясьніцкага мы спатыкаем на вуліцы гораду, пасья абвяшчэння аб скінуцці самаўладства. Гэта выклікала ў яго „раскіданы нейкі і лёгкі—такі бязгрунтоўны настрой“ (СД, 5). Гэта ўласцівасць павінна быць асабліва занатавана, яна вельмі трапна з психалёгічнага боку характарызуе нам Лясьніцкага. Менавіта „лёгкасць і бязгрунтоўнасць“ заўсёды спадарожнічае яму ў ягоных захадах, хоць, аднак, і не перашкаджае быць актыўным у дачыненні да вызначэння сабе месца. Яго ўсё жыццё—гэта адзін бясконцы шлях, на якім ён кідаецца ва ўсе бакі, шукаючы сабе „пункту“.

Гэтай уласцівасцю тлумачыцца і тое, што, ня гледзячы на сваю актыўнасць, Лясьніцкі заўсёды заставаўся ўнутрана слабым, бязвольным. Усвядомленне гэтае свае слабасці то кідае яго ў роспач, і тады „у думках зноў бязладзды няпрыймае, зноў апанавала цяжкая, няўцямнасць“ (СД, 39), то штурхае яго ў абоймы Халімы, каб узяць удзел у контр-рэвалюцыйнай змове, а наагул, кожны выпадак, кожная

зьява, якая больш-менш вылучаецца са звыклай каляіны жыцця, прыносіць „яшчэ большы душэўны разлад, яшчэ большую ўнутраную барацьбу. Ён зноў ня бачыць прасьвету ў жыцці, ня бачыць адказу на ўсё, што дзеецца навокал, зноў ня было такога „пункту“ для думак, якога ён шукаў ужо не малы час. Ён стараўся знайсці яго мучыўся—і не знаходзіў“ (СД, 46).

Гэта душэўнае бязладзьдзе кладзе на ўсё ягонае трыманьне адбітак нэрвовасьці, мятусьлівасьці і абумоўлівае раптоўна нечаканыя зьмены настрою. У ім то „аднаўлялася і ахапляла ўсяго тая трывожная турбота, якая гнала ў горад, якая ўвесь час выклікала вострае адчуваньне нечага пільна неабходнага, да чаго трэба імкнуцца ў напружанай пасьпешнасьці, каб не праяваць, каб ня страціць патрэбнай хвіліны“ (СД, 299), то захочацца яму гульнуць,—„ды так, каб разгарнуцца да краю, каб аж пекла заварушылася, каб сагразіць і сабе і ўсім чыста на сьвеце“ (СД, 280). Волевая слабасьць, да таго-ж усьведомленая, выклікала надзвычайную падазронасьць да вакольных блізкіх людзей. Ці не насміхаецца каторы?—вось чым занята ягоная думка, на разгадваьне якой траціцца ня мала часу. Звычайная ўсьмешка Андрэя „чамусьці прымушае Лясьніцкага недаверліва настаяцца“ (С. Д. 28), займае ўсю яго істоту, засланьне сабою ўсе вакольныя і грамадзкія падзеі. Ён заўсёды настарожаны і разам з тым заўсёды імкнецца хоць знадворна пераняць рухі гэтых мацнейшых ад яго людзей, але, колькі ні тужыцца, нічога зрабіць з сабою ня можа: „рукі яго дрыжаць, хапае, сьпяшаецца“—адным чынам, робіцца самім сабою. Такі характар психолёгічнага складу Лясьніцкага.

І зусім зразумела, што, з аднаго боку, грамадзкія падзеі ўспрымаюцца ім з усёю сваеасаблівасьцю, уласьцівай ягонай натуры, а з другога—яны выклікаюць патрэбу самавызначэньня, а гэта апошняе і зьяўляецца стымулам пэрманэнтнага блуканьня ад адной часткі грамадства да другой, кідае ў трэцюю—усюды ён шукае месца, ля чаго можна было-б суняцца. Аднак, трагэдыя ў тым, што ў кожным месцы ён сустракаецца з праявамі грамадзкіх інтарэсаў, і нікога ня цікавяць ягоныя асабістыя меркаваньні. Сьвет пабіўся на некалькі лягераў, у якіх моалітная воля і злучнасьць учынкаў, усё сваё асабістае патанула ў агульным, усё жыццё кіруе агульны інтарэс. У Лясьніцкага „ня было сьвядамага разуменьня ўсяго, што бачыў наўкола. Ня было „пункту“, ня было апоры для разважання“ (С. Д. 35).

Такое апоры ў дэклісаванага інтэлігента ў часы вялікіх грамадзкіх зрушшаў быць не магло. Ёхны „пункт“ вызначаўся ўсёй сыстэмай скінутага ладу, які акрэсьліў ім месца „рэзэрву“, адкуль ён чэрпаў у меру патрэбы сабе люзкі матар’ял для бюракратычнай машыны; але прадстаўнікі гэтага рэзэрву ўсё-ж лічылі сябе „пасынкамі“. І калі прыйшлі новыя часы і прывялі новыя парадкі, дык „рэзэрв“ пачуў сабе сіратаю, і толькі частка яго пайшла ў абарону „айчыны“, а частка так і засталася на раздарожжы.

Горад зрабіўся дзіўным, чужым і незразумелым. „І вось, як выхад з гэтага неўразуменьня, зьявіўся ў Лясьніцкага востры сум па вёсцы, моцнае жаданьне паехаць туды, каб пазбыцца ўсяго гэтага цяжкага і няпрыемнага, што робіцца тут у горадзе. Свае мары злучыў ён цяпер толькі з вёскаю—горад яму зьнялюбеў, як зьнялюбела ўсё тое, што наганяла на розум цяжар балючай няўцямнасьці“ (С. Д., 48). Занатуюем першы этап у шуканьнях Лясьніцкага, на якім ён парваў сувязі з „знялюбелым“ горадам, калі ён, не знайшоўшы ў ім месца, чужы і незразумелы, бязвольны і слабы, а разам з тым і далёкі новым парадкам, падаўся ў вёску, дзе, як практычная Ніна „аўторытэтна значыла“—Так. Вы справядліва гаворыце. На вёсцы цяпер куды выгадней“ (С. Д., 49).

Грубы практытызм Ніны, якая пераклала лятучэннасьць Лясьніцкага з надхмарных ідэялістычных вышынь у мову матар’яльнай зацікаўленасьці, хоць і абурў яго, але ня мог ён знайсці ніводнага слова, каб пераканаць яе ў шчырасьці сваіх імкненьняў. І не таму, вядома, што сьцьверджаньні Ніны былі бясспрэчнымі, а галоўным чынам таму, што няўпэўненасьць яго ў мэтазгоднасьці зьмены кірунку пазбаўляла цьвёрдасьці ягоныя перакананьні і таму, што вёска сваім жыцьцём яму была чужая.

Нам варта прасачыць як, ня глядзячы на зьменены фон, Лясьніцкі застаўся тым-жа „раскіданым і бязгрунтоўным“ шукальнікам. Досыць было аднаго спатканьня з сялянамі на сходзе, дзе вяралі кіпела сялянская думка, такая магутная і нядасяжная, а разам з тым такая простая, звычайна-будзённая, каб Лясьніцкі сам адчуў сябе „чамусьці маленькім-маленькім. Як дзіцячыя цацкі-піскунчыкі спрабавалі ўзьнімацца аднекуль з глыбіні тыя ружовыя мары, тыя сьмелыя ўзлёты юнацкай фантазіі, з якімі прыехаў на вёску. А іх прыціскаў настаўна, бязьлітасна гэты голас народу, гэты агульна ўзрушаны гоман“ (С. Д., 71). І ня было сілы зьліцца з гэтым гоманам, ня было падставы растварыцца з масай, якая прагна імкнулася да ператварэньня свайго жыцьця і разам з ёю дамагацца яго—толькі й было, што як і раней у горадзе „расла ўнутры тупая няўцямнасьць“ (С. Д., 71).

Гэтая псыхолёгічная адасобненасьць характару Лясьніцкага ад сялянскага настрою спрыяла таму, што ён з першых жа дзён свайго гасьцяваньня на вёсцы стаў на другі бок барыкадаў у класавым змаганьні з панами. Гэта ён „рашыў шчыра перасьцерагчы сялян ад залішняга захапленьня і накіраваць іх на шлях цьвярозых і грунтоўных разважаньняў“ (С. Д., 94), тымчасам як масы разьвязвалі пытаньне захопу рэволюцыйным парадкам панскае сенажаці. Гэта ён стаў на шлях ганебнай здрады і перадаў у маёнтак вестку аб тым, што сяляне самаўпраўна зьбіраюцца касіць сенажаць. І ўрэшце гэта ён, адзіны з усёй грамады, рушыўся ратаваць падпалены сялянамі маёнтак, адразу парваўшы, такім чынам, апошнія зьвязкі свае з сялянствам, выкрыўшы

ўсю штучнасьць свае фразэялёгіі і фальшывасьць істоты. Цікава паказаць на тое, што не знайшлося ў вёсцы ніводнага чалавека, які так ці іначай меў-бы дачыненьне і спачуваньне да Лясьніцкага. Болей таго, у васобе Рыгора, які дзээртираваў з фронту імперэялістычнае вайны і які ў вёсцы заняў найбольш радыкальны кірунак, які быў адным з найактыўнейшых, хоць па свойму грубым, больш інстынктыўным, чым сьвядомым, выканаўцам бальшавіцкіх лёзунгаў, адчуў Лясьніцкі свайго ворага. Яго „сьвідруючы погляд“ прымушаў Лясьніцкага адразу губляцца, і не знаходзіў тады ён ні слоў, ні чыну, якія-б яго выратавалі. Ён быў усім чужым і нікому не патрэбным.

Такі васьмь лёс сустрэў Лясьніцкага на вёсцы, дзе бачыў ён „такі ідылічны спакой, такую патрыярхальную ціхасьць“ (СД, 117), у той час, калі там бурна кіпела рэволюцыйнае змаганьне, на вёсцы, у якой ён бачыў будучыню, супроцьставячы яе гораду. Як раней горад, так і цяпер пасяля-рэволюцыйная вёска, адхінулася ад Лясьніцкага, і таму ён, бязвольны і хісткі, ня здольны яе зразумець, не знайшоўшы і тут „лініі“ („лініі якраз і няма, лініі ён не знайшоў“ СД, 128), пачуў сябе пакрыўджаным. „Крыўда сыціснула грудзі, аж зацяло дыханьне, а к горлу балючым комам падступілі сьлёзы. Тады лёг ніц, уткнуўся ў траву і заплакаў“ (СД, 74). Так васьмь і скончылася, залілася сьлязьмі другая пуціна Лясьніцкага; так васьмь зноў застаўся ён адзін са сваімі лятункамі-думкамі, такі недалужны і непатрэбны.

Ня маючы карэньня ў працоўнай сям'і, бачачы ў ёй, традыцыйна, толькі аб'ект уласнага прыстасаваньня, не знайшоўшы ў ёй супольных з уласнымі інтарэсаў, „Лясьніцкі пачаў тады шукаць адзіноты“. Перад ім, перад дзеяльным блукальнікам, паўстаў выразны малюнак свае „няўцямнасьці“, а галоўнае, чуў ён, як расьце, узьнімаецца сялянская сіла і „у гэтым росьце сіл, у набліжэньні нечага нямінуча-магутнага ня бачыў Лясьніцкі яснасьці і—самае страшнае—ня бачыў сабе месца“ (СД, 155).

Такі лёс спаткаў Лясьніцкага, і калі ён усьвядоміў гэта, дык „агарнуў яго цяжкі беспрасьветны сум, пачуў ён сабе адзінотным, усімі пакінутым. Успомніў вёску—не захацелася ісьці туды, палохала там нешта варожае, чорнае“ (СД, 177). Ня новым, ня дзіўным, а толькі крыху наіўным пасяля гэтага здаецца чарговы скок актыўнае натуры, якая, дзе толькі можа, шукае сабе прыпынку. Зьвёўшыся на сучаснасьці, Лясьніцкі кідаецца ў нетры мінуўшчыны, адшуквае таямнічы сэнс купальскіх урачыстасьцяў, шукае поэзіі ў варажбе, захапляецца „ахінутай палахлівай таёмнасьцю, шуканьнем кветкі шчасьця“, якая сымболізуе ягоны ўласны лёс. Але ён далёка не романтик, ён болей практык, рэаліст. Романтичныя настроі ў дадзеным выпадку гэта толькі адно з магчымых ухіленьняў ад сапраўднасьці, калі яна паварочваецца сыпіною, тых ухіленьняў, пад час якіх выкрышталізоўваюцца новыя пляны, новыя перспектывы.

Лясьніцкі, такім чынам, уяўляецца нам досыць выразным у дачыненні да грамадства на другім этапе сваіх шуканняў. А як-жа мог ён ставіцца да паасобных людзей, які характар мелі яго прыватна асабістыя дачыненні да блізкіх і знаёмых—вось пытаньне, якое напрошваецца міжвольна. Чужы на вёсцы, абсалютна не заняты ніякаю працаю, ён усёй істотай аддаецца каханьню. Усё кола яго інтарэсаў, сымпатыі, дзейнасьці абмяжоўваецца жанчынамі. У гэтых прасякнутых інтымнасьцю дачыненнях так-жа сама яскрава выяўляецца агульны яго характар. Тая-ж „бязгрунтоўнасьць і лёгкасьць“ настрояў, тая-ж унутраная аддаленасьць ад аб'ектаў каханьня, адсутнасьць духоўнай блізкасьці, тая-ж манера „рисоваться“ і бязупынны эгоізм вольна рысы, што характарызуюць яго асобу. Ён то раптоўна аддаецца пачуцьцю старога каханьня да Макрыны, каб бязьлітна кінуць яе, калі тая пасля сьмерці мужа стала вольнаю, то захапляецца да шаленства паненкаю Раісаю, то зноў варочаецца да Макрыны нават і тады, калі яна стала Андрэевай жонкаю. У самым каханьні адчуваецца нейкая дваістасьць, незразумелая нават яму самому. Ён „сам ня знаў, ці гэта сьпяшаецца, каб атрымаць здавальненьне, ці каб скарэй адвязацца, здаволіць яе“ (СД, 85).

Аднак, гэтая нэрвовасьць абумоўлена ўсім характарам ягонай асобы, характарам чалавека, які з кожнай хвілінай да болю адчувае, як уцякае з-пад ног яго цвёрды грунт чалавека, які ня чуе за сабою ніякага падтрыманьня, а выразна бачыць сваю пагібель, аднак яшчэ мае сілы так ці інакш змагацца. Унутраны зьмест яго натуры надзвычайна бедны, і таму ён сам па сабе няцікавы. Ці можна разглядаць вобраз Лясьніцкага, як дынамічны процэс нараджэньня новага чалавека, процэс формаваньня новай інтэлігенцыі, які дадзены у станаўленьні клясавае псыхікі і ідэялёгіі? Не. Папярэдні аналіз вобразу, які мы зрабілі, разгледзеўшы яго ў дачыненні да грамадства, на гэта сьцверджаньне не дае падставы. Галоўныя настроі сучаснасьці яму абсалютна чужыя, і ўспрыняць іх ён ня можа—занадта далёкі ён. клясава і психолёгічна адменны. Затое, а гэта і ня дзіва, пустазвонства Матруніна, старога эсэра-народніка, яго наіўна ідэялістычныя разважаньні ўспрымаюцца Лясьніцкім лёгка і то таму, што даюць магчымасьць ставіцца да падзей ня з пункту гледжаньня соцыяльнай канечнасьці, а інтуіцыйна, каб даць прастор шляхетнай душы.

Мы разгледзелі вобраз Лясьніцкага на двух этапах яго жыцьця—у горадзе і ў вёсцы і як у першай, так і ў другой сытуацыі не знайшлі соцыяльна моцнага карэньня, якое злучала-б яго з рэвалюцыйнай сучаснасьцю. У першым выпадку—ён староньні наглядальнік, а ў другім—экспэрымэнтатар ажыцьцяўленьня Матрунінскіх прыныцаў, якія прывялі яго зусім натуральна ў лагер абаронцаў абшарніцкіх ідэалаў. Але ў першым і другім выпадку яго тэндэнцыі шуканьня поспеху ня мелі, сваёй прыныцова-хісткай асобе ён месца ў грамадстве не знайшоў.

II.

„Жыццё ўстала глухой, непрагляднай сьцяною, агарнула ўсяго цемраю жудасьцё. Ня ведаю, куды падацца, дзе знайсці сабе месца. Чую, нешта ідзе, набліжаецца—нешта страшнае, і дрыжу, баюся, гатоў, як той страус, зарыцца ў адчаі галавою куды-небудзь, каб нічога ня чуць, ня бачыць. Адзінота...“ (С. Д., 178)—піша ў канцы свайго гасьцявання на вёсцы Лясьніцкі свайму таварышу Нікадзіму Славіну. І гэта не выпадкова, што ў хвіліну найвялікшага пэсымізму Лясьніцкі шукае ратунку ў Славіна. Славін—крыху поэт, а больш філёзоф. Ён значна ўступае Лясьніцкаму ў актыўнасьці, але затое пазбаўлены і такой адзнакі, як „лёгкасьць і бязгрунтоўнасьць“. Славін сентымэнтальны і гэтым характэрна адрозьніваецца ад Лясьніцкага. Але і ён ва ўсім іншым носіць тыя-жа самыя адзнакі шукальніка-інтэлігента, што Лясьніцкі, толькі мэтоды ў іх розныя, рознымі шляхамі і па-рознаму ўспрымаюць яны сучаснасьць, шукаюць сабе месца.

Славін намнога вышэй Лясьніцкага ў сур'ёзным стаўленьні да жыцця. Ён не пазбаўлены наглядальнасьці, але рэчаіснасьць успрымаецца ім праз сентымэнтальныя акуляры. Поэта па натуры, ён для тлумачэньня сапраўднасьці знаходзіць яскравыя вобразы. Вось як, прыкладам, успрынята і растлумачана Славіным рэвалюцыя: „Гэта наспела ўжо даўно. Як васьм вясной ў рацэ... Вада ўсё падымаецца падымаецца, падымаецца, а потым і лёд крышыцца пачне... Можна як гэтая рэчка, сьлёзы народныя так... Вякамі зьбіраліся, цяпеў народ.. Больш ужо некуды.. вась і трашчыць“ (СД, 10). Але няма ў ім сілы, каб пераканаць каго-б там ні было, а самае галоўнае, ён ня мае чым пераконваць, бо ў сваёй філёзофіі не знаходзіць адказу на пытаньне, што рабіць? З горшага можна вытлумачыць, што ёсьць, але як і ў вышэйпададзеным прыкладзе, і правільнае тлумачэньне яго як-бы сароміць. Ён заўсёды „ціхі і спакойны“, не пераконвае ні сябе, ні другога, а толькі шукае тэорыі, якой-бы можна было апраўдаць яго незадачлівае трыманьне і стан. „Дзе ўжо там да чыну, абы мяне не чапалі“—вось і досыць.

Бунтар Халіма, якога хацеў пераканаць Славін у роўнасьці нацый, толькі і сказаў: „Пайшоў к чорту!.. Ня лезь!“.. гэтым выразна акрэсьліўшы значэньне Славіна. Менавіта „ня лезь“ толькі і мог пачуць Славін у той час, калі разгортваліся народныя рухі. Ён, трэба сказаць, ня імкнуўся нікуды „лезьці“. Ён „ціханька захапляўся рэвалюцыяй, марыў аб роўнасьці, свабодзе і братэрстве, пры чым аб роўнасьці мужыка „з генэралам, з князем, з кім хочаш“. Ён даходзіў да ўсьведамленьня, што „мы цяпер народу патрэбны“, але ў чым і як, дзе канкрэтна ўзяцца за працу, пад якую бэльку падставіць плячо—гэта ўсё было для Славіна таямніцай пад сьмя пятчаткамі.

Пасыўнасьць у дачыненьні да свае асобы—вось што адрозьнівае яго ад Лясьніцкага. Той-жа са скуры лезе, каб прабіць сабе месца ў

грамадстве, той нэрвова кідаецца з канца ў канец, мітусіцца, падае, зноў падымасца, то захоплен оптымизмам, то, як мы ўжо бачылі, упадае ў бязвыходны пэсымізм, але лезе, карабкаецца да „пункту“. Натура Славіна другая, яго шуканьні—сыціплыя. Школа—дык школа, будзе працаваць, пісар—дык пісар. таксама не адкіне, а больш дык вось, каб нічога не рабіць, ляжаць на хутары ў бацькі, або ў горадзе блукаць. Для такога свайго характару ў Славіна выпрацавалася і сваеасаблівая філёзофія—„тэорыя залатой адлегласці“. „Кожная рэч здаецца прыгожай на пэўнай адлегласці. Абсалютна прыгожага няма. Ёсьць мяжа ўсялякага хараства. Калі адыйдзеш далей, чым трэба, расплывецца яно ў нявыразным тумане, калі занадта блізка падыйдзеш, стануць адны пустыя, часам брыдкія формы... Выходзіць, што няма нічога няпрыгожага, агіднага, што ўсё чыста мае сваё хараство, і справа толькі ў тым, каб знайсці пункт, з якога відаць гэтае хараство—справа ўся ў адлегласці“ (СД, 182).

Згадзецца самі, што такая філёзофія толькі і створана для шукальніка. „Усё хораша ў гэтым найлепшым з сьветаў“, і табе нічога не застаецца, як толькі адшукаць пункт, каб угледзець гэтае прыгожае. Таму так лёгка Славін пагадзіўся з рэвалюцыяй, і нават, як мы бачылі, знайшоў яскрава выразныя фарбы для апэтызаваньня народнага гневу, таму не кратаюць яго асабліва ні выступленьні карнілаўцаў, ні польская і нямецкая окупацыі краю. Яго надзвычайна мала абыходзяць вакольнае зьявы, і болей таго, ён не бярэ на сябе здачы разабрацца ў іх сапраўднай клясавай існасьці. Клясавага змаганьня для Славіна ня існуе, грамадзкі рух—гэта фон, на якім ён правярае сваё самаадчуваньне, у дачыненні да якога знаходзіць аб’ект дапасаваньня свае філёзофіі. Ён найбольш яскрава раскрывае істоту індывідуалістага ва ўсёй яе паўнаце.

Лясьніцкі, як мы ўжо казалі, шукае „пункту“. Славін таксама пайшоў гэтым шляхам, угрунтаваўшы, да таго-ж тэорытычна свае шуканьні. Ёсьць, аднак, розьніца між шуканьнямі Славіна і Лясьніцкага—першы мае больш нахілу да наглядальнасьці, самасуцяшаньня, другі-ж, наадварот, шукае пункту дзейнасьці. Але філёзофская тэорыя Славіна цалкам дапасавана і да Лясьніцкага. Вось як ён сам яе тлумачыць, зводзячы тэорытычныя ісьціны з філёзофскіх вышын да практычнага жыцьця: „Мяне неяк арыштавалі (за што—ня ведаю), я сядзеў два дні ў халоднай, дык я настроіў сябе так, што быў страшэнна рад і задаволен. Пры усёй нявыгодзе гэтае седні (мне амаль што не давалі есьці) я адчуваў сябе добра, бо знайшоў „залатую адлегласць“ (СД, 183). З няменшым спрытам дастасоўвае Славін сваю тэорыю і да грамадзкіх падзей, у прыватнасьці, да Лясьніцкага, кажучы: „Вось ты сам казаў, што баішся гэтае завірухі, што сяляне паляць, руйнуюць маёнткі, што дзікасьць зьвярынства страшная... А можа гэта прыгожа? можа гэта не зьвярынства, а сьвяты, справядлівы гнэў? Ты вось ад вёскі ўдэў, так табе здалося гэта агідным, страшным, ты паўстаў

супроць гэтага. А можа ты паўстаў супроць хараства?.. Гледзячы—як адкуль паглядзець“ (СД, 183).

Такія і іншыя разважаньні Славіна (як тэорыя выпадкаў: „выпадак—аснова ўсяго. Усё, што дзееца ў сьвеце, усё выпадак“) уплываюць заспакойваюча на Лясьніцкага, і хоць на словах ён часам ставіцца да філёзофаваньняў Славіна нэгатыўна; аднак, ня цяжка прасачыць, што ў думках ён з ім згодзен, адпачывае і ў яго тэорыі шукае апраўданьня сваіх учынкаў. Ды яно і ня дзіўна—яны абодва ідэялістыя, і тое, што Славін выдаваў за свае вышуканьні ў галіне філёзофіі, здаўна служыла мэтодам выхаваньня іх абодвых, яны і прайшлі свой шлях пад яго штандарам.

Мы ўжо часткова адзначылі рознасьць індывідуальных асаблівасьцяў Лясьніцкага і Славіна пры наяўнасьці адзінай мэтаімакнёнасьці абодвых. Па катэгорыі грамадзкіх узаемадачыненьняў, Славін у аднаку ад Лясьніцкага шукае спосабу апраўдаць тое або іншае палажэньне, тую або іншую сытуацыю, ні мала не клапацічыся аб рэальнасьці „пункту“, з якога ён выходзіць. З групы другіх псыхолёгічных адчуваньняў гэрояў роману паказана толькі каханьне, тое ці іншае дачыненьне да жанчыны, і гэтая скупасьць мотываў, бязумоўна—хіба, якая гаворыць аб маладосьці аўтара, аб недахопе матар'ялаў нагляданьняў з іншых галін як асабістага, так і грамадзкага жыцьця. Аднак, паглядзімо, што ўяўляе сабою Славін у прыватным сваім асабістым жыцьці. На дачыненьнях яго да Ніны гэта найболей яскрава можна высветліць. Калі для актыўнай натуры Лясьніцкага Ніна была спачатку аб'ектам насмешаньняў, дражненьня, а часамі і пагарды, калі толькі вонкавы выгляд, „крамянасьць“ форм яе і спынялі ўвагу Лясьніцкага, дык Славін зусім наадварот—увесь быў повен унутранага замілаваньня, гарэў усхваленьнем Ніны, бачачы ў ёй перш за ўсё чалавека з багатым псыхолёгічным зьместам, моцнага, дужага, здольнага на самаахвярнасьць. Таёмным прыхільнікам, „уздыхальнікам“ ён застаўся да канца. Можна сьмела сказаць, што ў гэтым дачыненьні яму такі сапраўды даваўся знайсьці славетную „залатую адлегласьць“.

Будуючы сваю філёзофскую канцэпцыю, Славін ведаў, як яе прыстасаваць да жыцьця у кожным паасобным выпадку: „Вось—жанчына...—кажа ён Лясьніцкаму:—паспрабуй вось тут без адлегласьці... Вось табе прыклад, дзе наша псыхіка сама знаходзіць патрэбны пункт, з якога мы і глядзім на даную рэч“ (СД, 184), і як довад, прыводзіць фізыялёгічную пабудову жаночага цела, якое набывае хараства толькі на пэўнай адлегласьці. Аднак, ня гледзячы на ўсю шчырасьць Славіна да Ніны, ня гледзячы на тое, што часамі і яна імкнулася яго „пакахаць“, пасыўная Славінава натура абумовіла немагчымасьць іх супольнага жыцьця. Дый што магла знайсьці Ніна ў Славіна, апрача ціхай пакорлівасьці, адвечнага задаваленьня і апраўданьня ўсяго, што-б яно ні было. Такі чалавек няздатны для жыцьця, якое патрабуе змаганьня, цьвёрдага і яснага сьветапогляду і якое вымагае выразнага вызначэньня

сабе жыццёвых пуцін. Славін жа навек застаўся на скрыжаванні дарог і, адышоўшы крыху ў бок, задаволіўся тым, што адшукаў сабе спосаб апраўданьня свайго стану.

Яшчэ ў адным з сваіх ранейшых апавяданьняў „Кветка пажоўклая“ ¹⁾ Зарэцкі накідаў контуры такога сантымэнтальнага маўчальніка ў асобе Абшарскага, „на папяліста-шэрым твары каторага была разьліта сумная лятученнасьць, журба ціхамірная. Здавалася, нейкая гора яго ахінула, прыціснула, наляжыла на твар сваю цяжкую пятчатку“ (ПС, 13). Гэтае партрэтнае падабенства дапаўняецца і сацыяльна-психолёгічным комплексам адчуваньняў Абшарскага. Ён так сама, як і Славін, кажае безнадзейна, і гэта безнадзейнасьць, згодна з уласьцівасьцю ягонай натуры, мяккай, журботнай, без малейшай праявы актыўнасьці, штурхае яго на самаахвярны ўчынак. Ён самым сур’ёзным чынам угаворвае Булановіча ажаніцца з Гарновай—объектам свайго каханьня, як быццам гэта зусім не датычыцца да яго асабістых перажываньняў. Нават слоўныя звароты ў абодвух надзвычайна падобны. Калі Славін гаварыў заўсёды „ціха, спакойна“, дык Абшарскі „аднатонна, павуча“. У Абшарскага так сама, як і ў Славіна, нейкая дзіўная пакорлівасьць лёсу, а ў трыманьні—мярцвечына і інэртнасьць. Абшарскі, як продукт раньняй творчасьці, надзвычай прымітыўны. Ён яшчэ не дайшоў да філёзофскага ўгрунтаваньня свайго месца на зямлі. Другой розніцы паміж імі няма, і таму іх можна злучыць у адну катэгорыю пасыўных ці спакойных шукальнікаў.

Да гэтай-жа катэгорыі належыць яшчэ адна рознавіднасьць характару з агульнай сэрыі вобразаў шукальнікаў. Гэта—вобраз Шчупака („Голы зьвер“) ²⁾. З першага ўражаньня ў ім, як быццам, няма ніякіх адзнак, што далі-б падставу аднесьці яго таксама да гэтай катэгорыі шукальнікаў. І сапраўды, чалавек ён ужо паджылы, даўно ўсталёваны, набыў жыццёвую практыку і месца—ён старшыня крэдытнага таварыства. Дый час ужо такі, калі вострасьць ламаньня прытупілася, калі жыццё пачало ўваходзіць у норму. Шчупак 15 год працуе старшынёю ў коопэрацыі, звязься з працай, але „надакучыла ўжо працаваць,—гаворыць ён,—лічбы—прасьвету няма. Хутка зусім высахнуць мазгі... Дзень-у-дзень усё адно і адно. Галаву забіваеш гэтымі лічбамі тупееш, зусім ня чуеш жыцця“ (ГЗ, 12).

„Ня чуеш жыцця“—вось у чым яго бяда. Ён і можа працаваць (трэба-ж неяк зарабляць!), але праца гэта для яго страшэнны абавязак—служба. Пры сваёй пасыўнасьці ён не асабліва клапаціўся вызначыць сабе месца. Славіна жыццё ўсталявала ў школе, той і здаволены, знайшоў у дадатак „адлегласьць“, яму і вельмі добра. Шчупака лёс кінуў у крэдытнае таварыства—ён пятнаццаць год адпрацаваў, і

¹⁾ „Пад Сонцам“. зборнік апавяданьняў БДЗВ 1926 г. У далейшым умоўна будзе азначанца літарамі „П. С.“.

²⁾ „Голы Зьвер“, апавесьць БДЗВ, 1926 г., азначанца будзе ўмоўна літарам „Г. З.“

таксама яму было вонкава ня дрэнна. Але вось там недзе ў глыбіні душы засталася незадавальненне, яно памалу абуджалася, расло, часамі протэставала, але пакуль што ціха так, як-бы, азіраючыся, скажа слова і назад, нібы спалохалася само свайго протэсту. А Шчупак—бязвольны, пасыўны складам характару, дзе яму там варушыцца, разьбірацца надта ў сваіх пачуццях. Ён у самоце ня любіць „самааналізаў“, ды можа і ня ўмее, або баіцца кратаць глыбока захаваныя пачуцці. Вы паглядзеце адно на процэдуру ягонага распранання, калі ён, скончыўшы працу, ідзе адпачываць. Колькі замілаваньня да ботаў, новага фрэнчу і нават да звычайнай, потам прапахлай, анучкі, — такі вузка а межаваны кругавід, такая пагоджанасьць з жыццём.

І хто-б мог падумаць, што такі Шчупак здолён разбурыць усе перакананьні, здолён пачуць прагу да невядомага, але іншага жыцця, такога прывабнага. Дый Шчупак сам сабою ніколі і не падумаў-бы аб зьменах жыццёвага кірунку; самому нават і ў галаву-б ня прышло. Але зьявіўся Яроцкі, які „мае д'ябэльскі спрыг да жыцця“, і адным махам свае протэстанцкай фразэялёгіі перакуліў традыцыйныя погляды Шчупака, абудзіў у ім шукальніка.

Яроцкі не кратаў высокіх катэгорый у чалавеку (з вялікай літары), аб волі пачуццяў, аб незалежнасьці асобы, аб усім тым, што для Славіна было катэхізісам існаваньня. Не. Ён падышоў да яго зусім з другога боку. Яроцкіказаў Шчупаку сьвет распусты, уладу грошай—і гэтага хапіла. Захаваны ў глыбінях душы протэст, імпэт шукальніцкай натуры ўваскрос і цалкам аўладаў бедным Шчупаком. Ягонны ідэалы да смешнага простыя: „Грошы, шмат грошай. Столькі, што стане на дваццаць гадоў. Нашто тады гэта служба, мадзеньне? Тады — кватэру, лепшую вопратку... хутру, абавязкова такую, як выстаўлена ў вакне ў магазыне, і бялізну таксама... пархумы“ (ГЗ, 33).

І дзякуючы таму, што натура ў Шчупака — ідэал пасыўнасьці, ён цалкам падупаў пад уплыў Яроцкага, зрабіўся звычайнай цацкай у руках гэтага прайдзісьвета, зрабіўся трамплінам, праз які скакаў Яроцкі ў жыццё. Такая доля—скутак ягонага характару. На іншую ролю ён і не прыдасца. Зусім зразумела, што такая асаблівасьць характару Шчупака ёсьць продукт соцыяльна-класавай уласьцівасьці таго асродзэдзя, адкуль ён вышаў. Нават ягоная пакорлівасьць і пагоджанасьць з уласным лёсам—ня толькі індывідуальна-псыхолёгічная адзнака. Варта паставіць сабе запытаньне, што зблізіла яго, такога сьціплага ў сваіх запатрабаваньнях, з Яроцкім, каб адразу-ж разгарнулася перад намі існасьць Шчупаковае істоты, яе соцыяльная вартасьць. Сваёй праграмай закончанага індывідуалізму, што ламае ўсё на сваім шляху, Яроцкі зачапіў якраз тыя струны, якія хоць і былі штучна прыглушаны, але якія, аднак, былі асноўнымі рысамі яго псыхолёгічнага жыцця.

І таму, калі ўсе злачынствы выкрыліся, калі першы шал гуляньня абуджаных інстынктаў пачаў праходзіць, калі за дзесяткі год прышчэпленая

старэннасьць і працавітасьць зноў усплыла наверх, дык першай думкай Шчупака было ўцякаць ад людзей, ад грамадства, каб застацца самому. „Куды-небудзь у далёкую, дзікую краіну, дзе зусім мала людзей, дзе ня трэба ні грошай, ні службы“ (ГЗ, 77)— вось аб'ект Шчупаковых лятункаў.

Гэта другая катэгорыя вобразаў творчасьці М. Зарэцкага знаходзіцца ў пэўнай залежнасьці ад агульнага кірунку і характару ягонай літаратурнай дзейнасьці. Ва ўсім комплексе мастацкіх вобразаў ягонай творчасьці яны зусім законамерны, як законамерны ў жыцьці. Ёх портрэтнае падабенства паміж сабою, іх псыхалёгічная ідэнтычнасьць дае ўсе падставы для аб'яднаньня ў адзін вобраз інтэлігента-пасывістага, бязвольнае якога не гняце, не ўсьвядомлена, як гэта, наадварот, паказана ў Лясьніцкага, і прыймаецца за канон жыцьця, за патрэбнае і натуральнае. Такія людзі ня могуць прымаць якога-б там ні было свядомага ўдзелу ў грамадзкім жыцьці, ды яно іх і ня цікавіць. „Служба“— гэта максымум, на што яны здольны, як на найбольшую ахвяру свайго інтэлекту. Яны адна з горшых рэштак, якія перайшлі да нас у спадчыну ад старога ладу, якія цяпер дажываюць свой век, каб больш ніколі не адрадіцца. Яны нікому непатрэбныя, нікому ня цікавыя, шэрасьць іхнага жыцьця, іхнае псыхалёгічнае ўбоства наляжыла адбітак на ўсё тое, што яны ўвасабляюць. Яны, будучы адноўленымі ў мастацкай форме, прыніжаюць мастацтва, пазбаўляюць яго эстэтычнай вартасьці.

III.

„Што да Халімы, дык той ня меў ніякага пэўнага погляду на тое, што дзеецца ў сьвеце, не адчуваў і пэўнае сымпатыі ні да старога ладу, ні да рэволюцыі. Таму ён нічога не гаварыў па сутнасьці Нікадзімавых слоў, а толькі ў некай дзікай шалёнай злосьці біў кулаком па стале і ляў яўрэяў“ (СД, 10),—так характарызуе Зарэцкі Халіму, аднаго з гэрояў роману „Сьцежкі-Дарожкі“. Халіма, як вобраз, як тып, і для нашага дасьледваньня мае таксама асаблівую цікавасьць. Ён уяўляе сабою такі характар, у якім надзвычайна многа супольнага з папярэдне разгледжанымі вобразамі, з імі яго лучыць адзінства соцыяльна-клясавога грунту, аднак, ён адначасова і зусім асаблівы. Гэта сваеасаблівасьць у бунтарскай натуры Халімы. Ён бунтар, аднак бунт ягоны гэта не арганізаваны выбух протэсту супроць пэўных форм і парадкаў, а бунт супроць усяго і ўсіх. Руйнаваньне ён паставіў, як самамэту, арганічна ня зносячы элемэнтаў арганізаванасьці, падпарадкаваньня грамадзкім нормам.

Калі-б нават вылучыць вобраз Халімы з усяго комплексу мастацкіх вобразаў творчасьці Зарэцкага, то нават і тады ён меў-бы для нас цікавасьць, як канечны дадатак, як адна з рознавіднасьцяў гэтых вобразаў. Аднак, вылучыць яго немагчыма, ён арганічна вырастае на гэтай глебе індывідуалістычных імкненьняў, якая сталася асновай творчасьці

Зарэцкага, і ў агульнай галерэі інтэлігентаў-шукальнікаў Халіма займае па праву належнае яму месца. Адменнасць характару Халімы, зусім зразумела, ідзе побач з адменнасцю аб'ектаў шукання. Калі-б задаць пытаньне, чаго хоча Халіма, што ён шукае, дык адзіна-правільным адказам быў-бы бунт. Бунт, як самамэта—такі дэвіз Халімы.

Ня трэба, мне здаецца, даводзіць, уласьцівасьцю якой катэгорыі грамадзкіх пластоў зьяўляецца такі характар. Мы ўжо бачылі з аналізаў вобразаў Лясьніцкага і Славіна, што адной з іхных сваеасаблі-васьцяў было бязвольле, якое ў кожнага з іх абумовіла адпаведны характар і тэмп шуканьняў. Халіма сконструяваны выразна іначай. Ён чалавек волевы, сьмелы, рашучы і таму так часта ён падпарадкуе свайму ўплыву і Лясьніцкага, і Славіна, а нават і Ніну; таму ўсе яго бунтарскія і шкодныя для рэвалюцыі ўчынкі сустракаюць з боку, асабліва Лясьніцкага, спачуваньне. Ёсьць нешта больш чым агульнае між характарамі Лясьніцкага і Халімы. У вачох Лясьніцкага нават і тады, калі ён цалкам перайшоў на бок Андрэя-бальшавіка, „вобраз Халімы ахінаўся орэолом трагізму—стала страшэнна шкада яго“ (СД, 305).

Гэтае агульнае месьціца ў тоесамасьці іхнай псыхалёгічнай кон-струкцыі, і толькі індывідуалізм у Халімы больш завостраны і выпуклены, а таму і набыў такія пачварныя формы. Калі ў Лясьніцкага ёсьць хоць відочнасьць сувязі з вёскаю, дык у Халімы мы абсалютна ня бачым нічога, што-б яго злучала з якім-небудзь грамадзкім пластом. Дэкля-сацыя яго набыла ўжо выключна люмпэнаўскія формы, пры чым рэво-люцыя толькі паскорыла гэты процэс. Таму Халіма так адмоўна і паставіўся да рэвалюцыі, арганізуючы сьмешна-карыкатурнае контр-выступленьне пад час маніфэстацыі. Таму мы толькі і бачым, што „змрочны, пануры, злосны“ і да т. п. выгляд твару яго. Таму ён „невя-дома чаго раззлаваўшыся, пайшоў увечары ў школу і там—на адзіноце—выбіваў кулаком шыбы ў вокнах“ (СД, 32).

Першыя крокі рэвалюцыі—гэта крокі руйнаваньня ўсяго старога, і зразумела, што такім грандыёзным руйнаваньнем ня мог не заха-піцца Халіма. Яно давала выйсьце яго энэргіі. пад яго прыкрыцьцём ён мог бяскарна буяніць. Апрача таго, дробны сваім характарам, ён пры іншых грамадзкіх акалічнасьцях ня мог-бы нават і лятуець аб тых вялізарнейшых маштабах, якія адкрываліся рэвалюцыйным разбу-рэньнем, і яно яго захапіла. Мы бачым Халіму ў войску, дзе ён нага-ворвае салдат да рэволюцыйных учынкаў, ён агітатар-бальшавік, а разам з тым і штучны фігляр. Чаго варта яго гэройства“ пры арышта-ваньні карнілаўцамі—такі „рыцарска-шляхетны“ ўчынак з добраахвотнай яўкай у турму? Ён толькі лішні раз падкрэсьлівае штучнасьць дачы-неньня Халімы да рэволюцыйнае справы.

Болей таго, рэвалюцыйная дысцыпліна робіць яго раптоўна здрад-нікам, і ён з такім-жа „чыстым сумленьнем“ пераходзіць на бок карнілаўцаў, робіцца тэкінцам, як некалі працаваў з бальшавікамі. На

гэты здрадлівы выпадак ён дае такое тлумачэнне Лясьніцкаму, якога выратаваў ад расстрэлу: „Я, бачыш, здраднік, я не захачеў слухацца іхных статутаў і загадаў... А мне ўсёроўна; ці там, ці тут, ці яшчэ дзе-небудзь... Ваяваць трэба толькі, буяніць, каб не загасілі думку, каб больш разгаралася. Ты ведаеш, Васіль, у чым сутнасць усяго, што цяпер замясілася? Будзе з гэтага вялікае аднаўленне, асьвяжыцца чалавек, пройдзе праз горанатуры і будзе моцны, не такі, як цяпер“ (СД, 262). Другая частка ягонай споведзі зусім нічога не гаворыць і зьяўляецца яўнай спробай хоць якім-небудзь ідэалам прыкрыць сваю абсалютную бязідэйнасць Анархістычная ідэалёгічным зместам, лямпэнаўская соцыяльна-клясавае належнасцю натура Халімы, яго „непакойны дух“ акрасляюць і грамадскую яго вартасць Калі Лясьніцкі сваімі шуканнямі на другім этапе адчуў сваю адасобненасць ад сялянскай грамады і дайшоў да выразнае абароны памешчыцкіх інтарэсаў, дык Халіма працягнуў яго дзейнасць у гэтым кірунку і стаў сьвядомым ворагам рэвалюцыі, кіраўніком бандыцкае шайкі. Характар Халімы, такім чынам, як-бы дапаўняе некалькімі нязначнымі рысамі натуру Лясьніцкага і гэтым наяўна паказвае іхную соцыяльную тоесамасць.

„Я ня лічу цябе сваім ворагам... Мы пакуль што робім з табою адну справу...“ (СД, 378)—кажа Халіма Лясьніцкаму пад час допыту, калі той памкнуўся гаварыць аб тым, што рэвалюцыя ставіць на абал барыкад часамі найлепшых прыцяляў. І бязумоўна, трэба прызнаць, што доля праўды тут, бясспрэчна, ёсць, калі глядзець на рэчы з пункту гледжання Халімы, калі да канца ўсвядоміць сабе увесь соцыяльна-псυχолёгічны комплекс шукальніка-бунтара.

Псυχолёгічны комплекс вобразу Халімы-бунтара мы разглядалі ва ўмовах абвостранага рэвалюцыйнага змаганьня першых дзён рэвалюцыі, калі перспэктыва разбурэння яшчэ магла вабіць бунтара, калі рэвалюцыя магла прыняць яго ў свае шэрагі хоць не надоўга, бо такія ёй ніколі ня былі карыснымі, а заўсёды ўносілі анархічнасць, перашкаджалі канцэнтраваньне увагу на пэўных выразных задачах змаганьня і працы. Зусім бледным і няцікавым было асабістае жыццё Халімы, асабістае ў сэнсе яго індывідуалістычна-субэктыўнага жыцця—ён з розным, больш ці менш авантурным трыманьнем пераходзіць або пераяжджае з месца на месца і жыве толькі сённяшнім днём, напаўняючы яго бунтам, шукаючы ў ім бунту. Таму Халіма і прышоў да натуральнага канца, кончыўшы жыццёвым шлях пад расстрэлам—бунтар-шкоднік, ён ня мог спадзявацца на нейкую ласку ці літасць.

Але было-б найўна думаць, што з заканчэннем рэвалюцыйнае завірухі бунтарская натура зусім знішчылася, перастала выяўляць сваю актыўнасць. Характэрныя адзнакі эпохі адпаведным чынам уплываюць на асобныя характары, якія дапасоўваюцца да жыцця, вырастаюць яго ў сваіх мэтах. Інтэлігент-бунтар, дэкасаваны элемент, займае пэўныя шчыліны і тады, калі стабілізацыя грамадзкіх норм сталася рэальным фактам.

Расстрэляны Халіма ў асобе Яроцкага („Голы зьвер“) знайшоў найлепшага наступніка. Яроцкі—гэта Халіма ў часы мірнага будаўніцтва. Яроцкаму „і радасна і добра. Вольна, як птушцы ў блакітным узвысьсі“ (ГЗ, 3). Галоўнае—гэта „вольнасьць“, непадлегласьць законам і нормам грамадства, а гэта, як мы бачылі, было асновай жыццёвага шляху Халімы. Таксама, як і Халіма, Яроцкі „моцны, разумны. Бярэ ад жыцця ўсё, што захоча Для яго няма недаступнага. Усё ў яго волі“ (ГЗ, 4). Гэткая самаўпэўненасьць, непадлегласьць у дадатак да бунтарскай істоты і абумоўлівае ўсе ягоныя ўчынкі. Аднак, час, а разам з ім і ўмовы жыцця зьмяніліся, набылі новыя формы, таму зьмяніўся і аб’ект шуканьняў для людзей такога тыпу. Халіма шукаў „бунту“, праз які мысьліў сабе „ачышчэньне і аднаўленьне чалавецтва“, Славін шукаў „залатой адлегласьці“, Лясыніцкі—наогул, дзе-б прыставацца, знайсьці месца сваёй асобе. а Яроцкі адкінуў усе „высокія катэгорыі“, якімі прыкрываліся пералічаныя шукальнікі, і выступіў перад грамадствам ва ўсёй сваёй гнюснасьці і агіднасьці.

Ён выклікае на бой грамадства, ён шкоднік, але шкоднік не па сваёй недарэчнасьці ці памылцы, а сьвядомы змагальнік за свае „прынцыпы“. А якія-ж прынцыпы мог падняць такі ізоляваны ад агульнага настрою індывідуум, як не індывідуалістычныя. Ды ён і не хаваецца, а сьмела кідае Шчупаку сваю праграму—яна вельмі і вельмі нескладаная: „Ха-ха-ха! Кажуць, так жыві, а ня гэтак, тое рабі, а ня гэта. Каму якое дзела? Хто мае права мною кіраваць? Я жыву так, як мне прыемна, я хачу ўзяць ад жыцця, што мне ўцеху дае і асалоду. Якое мне дзела, што людзям дрэнна жывецца! Я, я хачу жыць, маё жыццё, толькі маё. мне дарагое. Я сам сабе пан“ (ГЗ, 15). Аднак, было-б памылковым думаць, што такая актыўная пропаганда індывідуалізму мае пад сабою ў Яроцкага што-небудзь паважнае. „Я—сам сабе пан“ вылілася ў разбэшчанасьці яго нізкай пазаклясавай натуры. Ягонае „асалода“ і „ўцеха“ не ў якіх небудзь ідэалах, хоць бы інтэлектуальнага жыцця, а ў дамох распусты, рэстаранах, у брудзе у аморалізьме. Яроцкага ня можна іначай разумець, як толькі ў аспэкте дэморалізаванай і засуджанай на выраджэньне тэй праслойкі бунтарскіх тыпаў, што прышлі ў наш час, як спадчына старога.

Грубы, вульгарны матэрыялізм Яроцкага, яго здольнасьці знаходзіць сабе ахвяры ў людзкім грамадстве значна павялічваюць ягоную шкоднасьць. Калі толькі прасачыць тактыку Яроцкага ў дачыненні да Шчупака, дык і тады стане зусім ясным яго характар, як шукальніка-шкодніка. „Ён адразу знаходзіў унутры чалавека інстынктызьярыныя і ўспарваў іх, узыбіваў у бурна-шалёную пену, каб захлынула яна ўсё нутро, каб затапіла чалавека“ (ГЗ, 14),—чытаем мы ў аднэй з шматлікіх аўтарскіх рэмаракаў, якія абмалёўваюць нам фігуру Яроцкага.

Але Яроцкі ведае, дзе ён можа знайсьці сабе глебу, і „працуе“ ў асяродзьдзі прыгараднага мяшчанства, знайшоўшы ў ім родную сваёй натуры стыхію. У гэтым асяродзьдзі Яроцкі зусім шчыры і ў

захапленні „прапаведвае, выкладае сваю веру, сваю тэорыю жыцця“. Калі стаць на шлях параўнання, дык высветліцца адразу ягонае адменнасць ад Халімы. Яроцкі ўжо не злавальняецца, як Халіма, голым асабістым адмаўленьнем форм, што існуюць у грамадстве, а актывізуецца ў кірунку вербавання аднадумцаў. „Я наўчу вас, як шэрае, нуднае жыццё можна аквяціць пастаяннай уцехай і радасцю“ (ГЗ, 19) — кажа ён Любачцы і дабіваецца поспехаў: яна цалкам падупадае пад ягоны ўплыў і застаецца адданай да канца, ня гледзячы на грубасць і зьдзек, што сустракаюць яе на кожным кроку. І гэта, бязумоўна, трэба аднесці ня толькі наконт агітатарскіх талентаў Яроцкага, а відавочна, наконт адекватнасці іхнае псыхоідэялёгіі, тоеснасці сацыяльнага асяроддзя, для якога з надыходам рэвалюцыі пачаліся „шэрыя, нудныя“ дні.

Мы ўжо паказалі на самаўпэўненасць і непадлегласць натуры Яроцкага, аднак дарма мы сталі б шукаць у ёй элементаў ганарлівасці, павагі да самога сябе — іх няма, яны не зьяўляюцца ўласцівасцю падобнага роду характараў, праз меру інтэлектуальна дробных. Наадварот, яны больш маюць нахіл да брававання сваёй нікчэмнасцю: „Я — злачынец. я — прахвост. я — чалавек, які згубіў усё чалавечае, я — злодзей, я — распусьнік, я — звер“ і г. д. (ГЗ, 65), дакарае сябе Яроцкі, але далёка ня з мэтай пакарання ці сьвядомага нэгавання. Ён толькі тады пускаецца ў такія самахарактарыстыкі, калі бачыць перад сабою істоту (Лідачку ў дадзеным выпадку), якая цалкам падпарадкавана таму і ўплыву, ён толькі больш прываблівае гэтым яе да сябе. Бо і сапраўды, досыць было Горскаму (камуністаму) сказаць Яроцкаму ў вочы, што ён сапраўды сабою ўяўляе, як той „моўчкі завярнуўся і выбег з хаты“ (ГЗ, 62). Дый адкуль яна, гэтая павага да самога сябе, магла ўзяцца ў Яроцкага? Пробліскі яе яшчэ можна было наглядаць у Халімы, праўда і там яна ўжо мела хваравітае адценне, але ёй зусім ня было месца ў натуры Яроцкага.

Тая эвалюцыя, якая прайшла ў зьмене грамадзкіх стасункаў ад часу дзейнасці Халімы да выступлення на грамадскую арэну Яроцкага, на апошнім сказалася ў выміранні таго самага сацыяльнага асяроддзя бунтара-інтэлігента, у здрабненні бунтарства да звычайнае крымінальнасці. Яроцкі — эмблема ці сымбаль бяссьільля ў змаганні за месца, у шуканнях „пункту“, калі гэтыя шуканні маюць індывідуальна-мышчанае прыстасаванне. Ён — агонія шукальніка, які да канца застаўся адасобненым, самым па сабе.

Нам зусім няма патрэбы асобна спыняцца на праявах і выяўленьнях гнюснасцый Яроцкага, яны ў нашай працы нічога новага, што-б дапоўніла выказанае азначэнне вобразу, не дадуць. Ён нагэтулькі яскравы, што наўдачу, ці патрабуе большых ілюстрацый. Мы толькі павінны адзначыць, наколькі няўдзячную працу ўзяў на сябе Зарэцкі спробаю апраўдання і папулярызацыі (а яна нааўна) гэтай рознавіднасці выбітага з normalнай каліяны інтэлігента. Сакавітымі малюнкамі

распусты, даведзенымі да порнографіі, дэталізацыяй у вапісаньні форм праяўленьня актыўнасьці Яроцкага, ён міжвольна ўпаў у тон Арцыбашаўскіх твораў, уваскрашаючы ягоны прынцып. Наколькі гэта сучасна і патрэбна, гаварыць ня будзем — гэта ясна само праз сябе.

Канчаючы разгляд дадзенае катэгорыі вобразаў, нельга абмінуць Адама Барковіча („Ой ляцелі гусі“¹⁾), які хоць і не дадае нічога новага, аднак цікавы тым, што можа характарызаваць статычнасьць і аднастайнасьць у творчасьці Зарэцкага. Хронолёгічна „Ой ляцелі гусі“ належыць да 1929 г. — гэта апошні выдрукаваны твор пісьменьніка, а ў існасьці, сваім зьместам, гэта крыху рэстаўраваная гісторыя Халімы і Яроцкага. Бязумоўна, час наклаў на яго свой адбітак, зьмяніліся формы дачыненняў да грамадства, у тэй-жа прапорцыі зьмяніліся форма і праявы адчуваньняў бунтара-інтэлігента. Яроцкі яшчэ знаходзіў магчымым опэраваць у горадзе, там, сярод мяшчанства ён знаходзіў прыхільнікаў і мог ужывацца, прыстасоўваючыся да навакольнага. Халіма, як мы бачылі, увесь час круціўся ў грамадстве і адначасова супроцьставіў яму сваю асобу. А Барковіч ужо зусім зьнялюбіў горад, пачуў да яго варожасьць „Калі між іх паўставаў чарговы канфлікт, калі чорны цень здрады атручваў іхную блізасьць, тады ён уцякаў з гораду ў глухія нетры Палесься, каб у раскошных абнімках прыроды затапіць сваю крыўду, каб здрадай памсьціцца за здраду, а потым вяртаўся зноў, як блудны сын, як былы гаспадар“ (ОЛГ, 5).

Аднак, і вёска таксама не для яго. Барковіч ужо абсалютна ня імкнецца наладзіць хоць якую сувязь з вясковым жыцьцём, а толькі самотна з стрэльбаю блукае ў лясах і балотах Палесься, цешыць сябе малюнкамі раскошнае прыроды. Не веснавое, аднак, абуджэньне яе да жыцьця, не яскравасьць фарбаў жыцьцёрадасных малюнкаў прыроды ў вясняны яе кругабег, нават ня летнія краявіды, поўныя сталай і паважнай прыгажосьці, не ў пару найбольшага, зэнітнага росквіту вабіць Барковіча прырода, а восенскае адміраньне, поўнае „чароўнае маўклівасьці“, захапляе і поўніць ягоную істоту. Ён і жыве наводдаль ад вёскі, на хутары, сярод лесу. У гэтым сэнсе Барковіч перасягнуў мяжу і стаў суцэльным „нігілістым“ — адмаўленьцам усяго, апроча свайго „я“. Жыцьцё скавала бунтарскія рухі, а Барковіч ня можа з ім пагадзіцца, яму трэба хоць „забыцца на ўсё, каб адчуць сябе вольным“ і ён у сваіх імкненьнях рве зьвязкі з рэчаіснасьцю і „лёгкамі думкамі, шчымлівымі парываньнямі ляціць у дзівосны нябачны край шукаць сонца і радасьці, шукаць невядомага жыцьця. (ОЛГ, 14).

Аднак, мы-б памыліліся, каб так суцэльна прынялі вобраз Барковіча, як романтика, для якога толькі і засталося, што імкненьне ў высь, у нязьведанае. Адмежаванасьць яго ад жыцьця толькі адным

¹⁾ „Ой ляцелі гусі“, час. „Полюмя“, № 3 за 1929 г. У скарачэньні будзе паказана „ОЛГ“.

канцом накіравана ў бок ад грамадства, ад сучаснасці, а другім канцом яна абуджае ў ім пачуцці самага нізкага гатунку. У ваччу Тацяны ён толькі „звер“, ягоная гутарка з Сяргеем у гарадскім садзе,—як-бы дубляванне сцэны Яроцкага з Лідай, калі Яроцкі ўводзіў яе ў бруд і гразь.

Колькі зьдзеку, колькі пагарды да чалавека поўніць кожны Барковічаў крок. Для яго няма нічога пэўнага і сталага, сумленне ён ганейнейшым чынам зьневажае, таварыскасць зло і агідна парывае, каханьня не прызнае, насміхаецца і ва ўсім гэтым бачыць сваю сілу. Ён, які „ня любіў, ня мог без агіды глядзець на праявы людскога бяссьцільля“ (ОЛГ,4), у існасці сам ужо зрокся змаганьня і ў бяссьцільлі, у бязвольлі ўцёк ад жыцця. Барковіч—зусім выключаная з працоўнага процэсу істота. Праца, як сродак злучнасці з грамадствам, ім цалкам адкідаецца, яна не для яго. Яроцкі сваю агіднейшую ролю выконваў ўсё-ж прысмактаўшыся да працоўнага процэсу (другая рэч, што ён адыгрываў ролю шкодніка). Славін быў злучаны з грамадствам праз школу, Лясніцкі, праўда, адзін час, праз службу ў вайскавай канцэлярыі, не гаворачы ўжо пра шэраг іншых вобразаў. І толькі Халіма ды Барковіч зусім ня маюць абсалютна ніякага дачынення да працы, як канечнага сродку ня толькі існаваньня, але і ўзаемадачыненьня з грамадствам. Барковічава нігілістычнасць выяўляецца да таго выразна яшчэ і ў тым, што нават цяжка ўявіць сабе, якія маглі-б быць у яго грамадскія злучэнні. Ён увесь у сабе і нічога няма па-за ім ці каля яго. Таму ягоныя шуканьні ня маюць нічога рэальнага, яны нават і для ягонай асобы „невядомы“—адно толькі, што абсалютная адарванасць ад грамадства штурхае яго на гэты шлях, які ўжо згубіў сваю прывабнасць.

„У кожнага чалавека бываюць такія хвіліны, калі, выбіты з каляіны якім-небудзь нязвычайным выпадкам, ён з балючай слодчай парывае ўсе абыклявы моральныя сувязі і ставіць сябе нібы вонках ад усяго жыццёвага постулу“ (ОЛГ,15)—спрабуе апраўдаць Барковіча Зарэцкі ў адзін з аўтарскіх рэмарак. Аднак, ня цяжка давесці, што і гэтая катэгорыя шукальнікаў-бунтароў, ня гледзячы на сваю вонкавую адменнасць ад разгледжаных перад гэтым вобразаў, мае з імі адзіны соцыяльна-клясавы грунт. Іхная психалёгічная адменнасць не дае падставы да залічэння іх у якую-б там ні было іншую соцыяльную групку. Яны, бязумоўна, усім сваім психалёгічным складам, сьветаадчуваньнем і сьветаразуменьнем, дачыненнямі да жыцця, да грамадства выразна вызначаюць сваю інтэлігенцкую істоту, якая ні пад якімі ўмовамі і ні пры якіх абставінах ня можа пазбыцца сваіх марных лятученьняў што да свае грамадзкае вартасці. Іхнае бунтарства ў розных варыяцыях, ад Халімавага анархізму да Барковічавага нігілізму праз крымінальнасць Яроцкага, гэта толькі нязначная рыса характару тэй часткі дробнай інтэлігенцыі, якая адмоўна паставілася да зьмененага грамадзкага ладу.

IV.

„Ня люблю, брат, думак—паскудная рэч“,—казаў Халіма, і гэты сказ нам трэба асабліва памятаць, калі мы праройдзем да аналізу тае катэгорыі мастацкіх вобразаў, якія ўжо ня маюць арыгінальнага, выключна сваеасаблівага характару, але якія ў творчасьці Зарэцкага займаюць многа месца, выконваючы ролю фону для выяўленьня асноўных вобразаў. Аналізам перад гэтым разгледжаных вобразаў мы ўжо высветлілі з відавочнай яскравасьцю агульную мэтаімкнёнасьць і зьмястоўнасьць творчасьці Зарэцкага, і таму ў далейшым нам прыдзецца сустрацца толькі з тымі вобразамі, якія так ці іначай дапаўняюць асобнымі рысамі разгледжаных характары.

Мы прааналізуем два віды вобразаў, на першы погляд, як бы сусім супроцьлеглых. Гэта Раговіч („Сьмерць“¹⁾) і Матрунін („Сьцежкі-дарожкі“) з аднаго боку, абодва „рэволюцыянеры“ і Жвіроўскі-бацька („Двое Жвіроўскіх“²⁾)—стары чыноўнік, з другога. Здавалася-б, што можа быць супольнага паміж імі? Аднак, гэта супольнасьць ёсьць і яна нам дапаможа падкрэсьліць яшчэ раз той соцыяльна-клясавы грунт, які ўласьцівы творчасьці Зарэцкага і які знайшоў у ім свайго выяўніка. Мы ўжо ў пачатку артыкулу адзначалі розныя праявы форм, дачыненняў да грамадства дробнае служылае інтэлігенцыі і ў прыватнасьці, казалі на тую групу, якая не „прыняла“ рэволюцыі зусім. Да гэтай катэгорыі, бязумоўна, належыць група бунтароў, дакладна аналізаваная ў папярэднім разьдзеле, дзе мы, ня гледзячы на паасобныя адхіленьні, казалі і выявілі асноўны характар іх, як мастацкіх вобразаў, падкрэсьлілі псыхо-ідеолёгічную адекватнасьць і соцыяльна-клясавую сущэльнасьць іх.

Аднак, сярод тых, што ня прынялі, былі так сама і такія, што ўжо ў процэсе разгортваньня рэволюцыі па меры таго, як яна ўбіралася ў сілу, паступова ад яе адыходзілі, каб далучыцца да тых, што з першых дзён паставіліся варэжа. У перадрэволюцыйную пару Раговіч і Матрунін самі бралі актыўны ўдзел у рэволюцыйным руху, былі ў ім „не апошняй сьпіцай ў калясьніцы“. Але, калі паставіць пытаньне глыбей і выясьніць, што іх штурхнула да такога чыннасьці, і на чым яны ўгрунтоўваліся, то не заўсёды пачуем цьвёрдыя перакананьні ў канечнасьці клясавога змаганьня, законамернасьці яго. Шмат каго з іх вабіла рэволюцыйная романтика, гэроіка мас, а некаторых і асабістае рызыкнства. Раговіч, успамінаючы гэтыя прычыны, кажа: „Гэта было зусім проста і нават недарэчна троху Была дзяўчына—прыгожая такая, разумная, добрая. Ён хахаў яе моўчкі, уцішку. За ёю ён пайшоў. А яна завяла яго на гэты цяжкі, але прыгожы шлях“ (ПС, 63).

Гэта адзін з магчымых і лічных выпадкаў далучэньня да рэволюцыйнага змаганьня не праз уласнае перакананьне, які бязумоўна, не

¹⁾ „Пад сонцам“ зборнік апавяданьняў. Выд. БДЗВ, 1925 г.

²⁾ Там-сама.

перашкаджаў быць Раговічу па-свойму шчырым да працы і абязвакаў, дае падставу расцэнваць яго ўсё-ж, як спадарожніка, які часова прыблытаўся да пэўнага грамадзкага кола. На вобразе Матруніна мы зараз гэта і прасочым. Ён у першыя дні першай рэвалюцыі—усіхны ўлюбенец: на мітынгowych трыбунах яго сустракаюць і пранускаюць авацыямі. Ён з патосам успамінае пра турмы, асабістыя пакуты, ён можа расчуліць масу, можа выклікаць хвалю абурэння, але ён ня можа паставіць перад ёю ніводнай канкрэтнай задачы для канчатковай перамогі. А тады, калі рэвалюцыя перайшла ў вышэйшую творча-дзейную фазу свайго развіцця, калі асоба расчынілася ў магутнейшым kolekтыве, тады толькі адчуў Матрунін, што няма паміж ім і масаю адзінства ў думках і поглядах, што ня можа ён жыць тымі ідэаламі, якія паўсталі, як надзённыя, і таму ў перапевах старых, ужо аджылых, ідэй знайшоў ён сабе ўцеху і сэнс жыцця, каб потым, пры першых праявах ажыццяўлення прынцыпаў сучаснасці, перайсці ў стан ворага.

Рэвалюцыя вызваліла яго з турмы, і ён вярнуўся ў звычайнае для сябе асяроддзе. Матрунін „жыў у досыць багатай кватэры, на адной з галоўных вуліц гораду“ (СД, 40). Вось у гэтай „багатай“ кватэры атрымалі „рэволюцыйнае“ высвячэнне і Лясьніцкі, і Славін, і нават Халіма. Усе яны выйшлі ў жыццё, пераступіўшы парог Матрунінскага дому на „адной з галоўных вуліц гораду“. Матрунінская закуска абумовіла іхнае трыманьне, але разам з тым і паказала, што між імі і „старым вэтэранам“ існуе зусім выразная блізкасць соцыяльнага парадку. У васобе Матруніна канала старая, недалужная, якая толькі лібэральнічала, інтэлігенцыя, і яе маладымі адраджэнцамі аказаліся нашыя гэроі. Варта супаставіць факт расчаравання ўсіх іх разам і адначасова ў народзе. Ніхто іншы, як Матрунін, выправіў Лясьніцкага на вёску, запоўніўшы яго мазгі сваім ідэйным багажом: які здаўся толькі на тое, каб прывесці таго да звязку з абшарнікам. Найвялікшы пэсымізм, у які ўпаў Лясьніцкі, супаў у часе якраз са старэчым мармытаньнем і кныханьнем Матруніна. Абодва яны адчулі сябе лішнімі, непатрэбнымі і нават варожымі грамадству. Народ—сялянства, на якое яны некалі маліліся,—сёння стаў для іх поўным „звярыных інстынктаў“, абуджаных бальшавікамі.

Найбольш паслядоўны Матрунін рэзка зьмяняе кірунак, і мы яго сустракаем у ліку змоўцаў-абшарнікаў, ратаваць якіх крыху раней важыўся Лясьніцкі. Але і гэта прайшло, каб падняць заслону другога акту, дзе Матрунін са „злоснай пакорай“ сустракаецца з Лясьніцкім—ваенным комісарам, стан якога ён трапіна ацаніў спачуваньнем „глыбока-філёзофскаму розуму і лятученнай душы“ Славіна, якому цяпер „цяжка быць у век жорсткага практыцызму“, аднак, у якім не забытаўся Лясьніцкі. менавіта таму, што быў практычным.

„Злоснасць і пакора“ Матруніна набліжае яго да Жвіроўскага бацькі, якому таксама ў жыцці засталося толькі пакорліва схіляць

галаву, поўнячы сэрца бязмернай злосьцю і аздабляючы жыццё недарэчнымі хітрыкамі. Толькі Жвіроўскі ніколі ня быў падудадны лібэральным захапленьям,—ён сьвята ахоўваў сваю „багатую кватэру, жонку і плястынкі Вяльцавай“, згуба якіх падкасіла яго, пазбавіла ўцехі. Жвіроўскаму нічога не засталася, як „кыважэрнай дзікай птушкай“ злосна паглядаць на вакольнае, такое маладое, жыццё, гэта значыць, стаць на такі пункт гледжаньня, да якога дайшоў і Матрунін. Гэтым выразна вызначаецца супольнасьць іхнага месца ў грамадстве і ў ранейшыя часы. Гэта паказвае на психолёгічную тоесамасьць іхных характараў. Лібэральны мундзір Матруніна ў існасьці нічым не адрозніваўся ад „тужуркі з бліскучымі гузікамі“ Жвіроўскага. Глыбока захаваў Жвіроўскі сваю тужурку „на дно фанэрнай скрыначкі“;—ня менш глыбока закінуў свой лібэральны мундзір і Матрунін, і на гэтым этапе злучыліся ў адно іхныя лятункі і жаданьні, ва ўспамінах аб прыгожай мінуўшчыне і лятуценнях пра яе аднаўленьне.

Аднак, і Матрунін і Жвіроўскі, ня глядзячы на рознасьць у стане: былі ўсё-ж натурамі занадта слабымі, бязвольнымі. Яны маглі сьвязаць толькі ў тым выпадку, калі атрымлівалі сьвятло самі. Дзе-ж было тое „сонца“, якое жывіла сваіх спадарожнікаў?

У романа „Сьцежкі-дарожкі“ мы сустракаем абшарніка „Карлу“—Раісінага дзядзьку, асобу бясспрэчна волеваю, атуленую орлоем таймнічай прывабнасьці. Карл Іванавіч (ён-жа бандыт Шэмпель) фігура ў романа эпизодычная, але ён бязумоўна зьяўляецца тым цэнтрам, які жыцьцё непасрэдна і Матруніна і Жвіроўскіх, а праз іх уплывае на Лясьніцкага ды іншых. Невыпадкова Халіма закончыў свае бунтарскія блуканьні памочнікам атамана бандытаў, на чале якіх стаяў Карл Іванавіч, і невыпадкова той-жа Лясьніцкі крыху раней кінуў працу і таварышоў, каб ратаваць яго з-пад арышту. Сувязь і законамернасьць тут бясспрэчна ёсьць, і месціцца яна, відавочна, у соцыяльна-клясавых дачыненьнях. Ніхто іншы, як Карл Іванавіч, адзін супроць усіх перамог вясцоўцаў, якія намерыліся скасіць яго сенажаць. Ён увесь час зьяўляецца актыўным арганізатарам адпору паўстанцам рабочым і сялянам. Перамога над сялянамі была толькі пачаткам заўзятага змаганьня. І тады, калі з пажарам маёнтку парвалася апошняя нітка, што зьвязвала яго з зямлёю, Карл Іванавіч перакідаецца ў горад, дзе неўзабаве Матрунін і да яго падобныя, як матылі на сьвятло, зьбіраюцца вакол яго, каб змагацца за ягоныя ідэалы і ягоную зямлю.

Як ні далёка суб'ектыўна стаіць Карл Іванавіч ад непасрэдных шукальнікаў, як ні чужымі для іх здаюцца ягоныя прыватна-ўласніцкія, эксплёататарскія інтарэсы, аднак, менавіта ён і ў яго асобе паказаны той соцыяльна-клясавы грунт, які сваімі сокамі жыцьцё шукальніка інтэлігента, які зьяўляецца прычынай, што абумоўлівае іхныя шуканьні. Лічнымі, часам зусім нябачнымі, рыскамі зьвязаны яны паміж сабою, і толькі гэтая сувязь і залежнасьць паставіла іх у такое нявыразнае дачыненьне да рэвалюцыі ў адным выпадку і зрабіла адкрытымі

ворагамі яе ў другім. Ня важна тое, што дробна-служылы інтэлігент не ўсведамляў сабе свае ролі і значэння, шукаў нібы самастойнага шляху для свае асобы. Ягонае суб'ектыўнае жаданьне і імкненьне было цалкам дэтэрмінавана аб'ектыўным ходам грамадзка-вытворчага працэсу, дзе ён, бязумоўна, адыгрываў ролю падпарадкаванага, дапаможнага элементу.

Ілюзорнасьць-жа асабістай самастойнасьці зьяўляецца звычайным самасуцьяваньнем, якім апраўдваецца нежаданьне і няўменьне глыбей разабрацца ў фактычным стане рэчаў Праўдзівае ўсведамленьне свайго стану паставіла-б перад кожным з іх дылему—куды і з кім, парушыла-б звычайны кругаворот жыцця, на што дадзеная катэгорыя інтэлігенцыі адважыцца не магла. Шчырасьць Халімы, натуры больш рашучай, у такім выпадку выкрывае ўсю істоту. Для Халімы ўласныя думкі— „паскудная рэч“, і таму далей ад іх—трэба жыць тым, што падрыхтована, распрацована і ў консэрвавным выглядзе падаецца пануючымі ў дадзеным грамадзтве коламі для ўсеагульнага спажываньня.

Так, свае думкі для шукальніка-інтэлігента—паскудная рэч!

V

Дагэтуль мы разглядалі комплекс тых вобразаў творчасьці М. Зарэцкага, якія могуць быць залічаны да катэгорыі арганізуючых, пры чым свой разгляд мы вымушаны былі абмежаваць аналізам, галоўным чынам, форм і характараў грамадзкіх дачыньняў. Мы толькі ўскосна закраналі мотывы іншага парадку ў тых выпадках, калі нам трэба было дапоўніць характарыстыку больш поўным і глыбокім паказам унутранага псыхолёгічнага зьместу вобразаў. У гэтым разьдзеле мы, крыху адступаючы ад прынятага пляну, асобна разгледзім комплекс жаночых вобразаў у творчасьці Зарэцкага, аналіз якіх не на многа павялічыць агульнае ўяўленьне пра пісьменьнікаву творчасць, аднак, дапаможа дакладней устанавіць соцыяльна-клясавы яе характар.

Агульным мотывам для жаночых вобразаў, як і для вобразаў мужчынскіх, ужо разгледжаных, будзе ўсё тое-ж шуканьне сабе месца, блуканьне ў грамадзтве, і ў гэтым дачыньні дадзеныя вобразы нічым новым нашага досьледу не ўзбагацяць. Аднак, яны цікавыя нас тым, што імі лёгка дапоўніць вобраз інтэлігента-шукальніка на цэлы шэраг мотываў, вывучыць яго ва ўсіх сваеасаблівасьцях.

Мы ўжо раней бачылі, як з пачатку рэвалюцыі прадстаўнікі мяшчанска-інтэлігенцкага балота, выбітыя са звыклай каляіны, замятусіліся, пачалі кідацца ва ўсе бакі, абы далей ад рэвалюцыі, ад яе жорсткасьці; як яны знайшлі сабе ўцеху, хто ў філёзофіі і пакорлівасьці (Славін), хто ў распачы (Лясьніцкі), а хто ў бандытызьме (Халіма). Гарнова („Кветка пажоўклая“) прышла да такога-ж канца, стала пэсымісткай, але ішла яна зусім іншым шляхам. Яна „працавала ў надзвычайнай камісіі, займала ладную пасаду, добра працавала, была вядома ўсім тутэйшым „контрам“, як спрытная чакістка з пільным

вокам і сталёвай цвёрдасьцю“ (ПС, 7). Буры рэволюцыі яна сустрэла моцным загартаваным змагаром. Але прайшоў першы шал, рэволюцыйнае гарэньне з паверху перайшло ў глыб, і, як кажэ Арончык, Гарнова „нешта змянілася, страціла свой запал, сваю энэргію ўпартую“ (ПС, 7). Яна яшчэ імкнецца да колектыву, любіць яго, ім хоча заглушыць у сабе асабістае. Яна імкнецца туды, „дзе чалавек разбаўляецца ў масе, дзе ён губляе сябе, забываецца на сваё асабістае, а жыве, поўніцца гэтым агульным магутным уздымам“ (ПС, 9). Аднак, захапленне гэтае больш штучнае, наігранае, чымся сапраўднае, аб ім можна яшчэ гаварыць, але ўжо яно не адчуваецца, яно сталася далёкай, ледзь бачнай зданьню. „Цяпер ня тое, цяпер неак шэрае ўсё. Нудна часам“—гаворыць Гарнова тады, калі перад ёю якраз і ёсьць гэты колектыў, але заняты будзённымі справамі, прывабнасьці якіх яна аніяк ня можа адчуць.

Мы ніякім чынам ня знойдзем прычыны зараджэньня такога пэсымізму, калі ня возьмемся раскрыць тое соцыяльнае быцьцё, якое і зьяўляецца крыніцай настрояў Гарновае. Ня ставячы сабе мэтаю адыход ад поэтычнага тэксту, як аб'екту аналізу, не бяручы на сябе абязьвязку дапаўняць яго пабочнымі меркаваньнямі, мы ў ім самым павінны знайсці той соцыяльны эквівалент, які служыць асновай творчасьці і які абумоўлівае мастацкія яго вобразы. Перакладам ідэі твору з мовы мастацкіх вобразаў у мову лёгікі мы абмяжуем сваю задачу і гэтым самым знойдзем клясавыя крыніцы вобразу.

Гарнова—гэта тып інтэлігенткі, якая, ня глядзячы на разумовае ўсьведамленьне рэволюцыі, псыхолёгічна не магла з ёю парадніцца, цалкам прыняць яе. Яна „перш-на-перш... дачка памешчыка з Віленшчыны... самага сапраўднага пана з тысячамі дзесяцін зямлі“ (ПС, 24), і ўжо гэта адно наклала на ўсю яе істоту адпаведны адбітак. Рэволюцыйная праца ішла бездакорна, пакуль лёс ня зьвёў яе з братам—контр-рэволюцыянерам, калі пачалося змаганьне між пачуцьцём і абавязкам. Абавязак перамог—брата яна расстраляла, але з гэтага моманту ўсплыло пачуцьцё, перамагчы якое сіл ужо ня было. „Я ўжо асуджана—гаворыць яна,—я ўжо падыйшла да мяжы. Я многа жыла поўным, бурлівым жыцьцём. Я растраціла моц сваю, той невялічкі запас, што быў у мяне, а цяпер няма чым жыць“ (ПС, 22).

І сапраўды, калі ўдумацца ў яе жыцьцёвыя пуціны, калі прасачыць яе дачыненьне да грамадзтва, дык стане ясным, што ня толькі „цяпер няма чым жыць“, але і раней не асабліва многа чаго было. Яе, Гарновую, як і Раговіча („Сьмерць“), штурхнула на шлях змаганьня прычына „асабовая чыста... было каханьне“, і таму яна ня ўтрымалася доўга на паверхні рэволюцыйных хваль. Як толькі гэтае асабовае прайшло ці прытупілася, тады выступіла сваё фамільнае, і братава сьмерць ды бацькаў праклён перапоўнілі чашу, непраходнай мяжой аддзялілі яе ад колектыву. Яна замкнулася сама ў сабе, аддаючыся

хваравітаму адчаю, ня бачачы пробліску, поўная безнадзейнага пэсымізму—стала на шлях адыходу ў нябыт. Яе дачыненні да грамадства стварыліся такімі, што сваё „я“ сталася адзінай сапраўднай рэальнасцю, адмежаванай ад грамадства, стала лунаць над паверхняй, і таму яна зрабілася такою беззьямстоўнаю што да ідэёвага багацця. „Я“ выпетрала і засталася „нішто“, згубіўся ўсялякі сэнс жыцця.

Ужо гэтага аднаго досыць, каб уявіць сабе адменнасць дадзенага вобразу ад перад гэтым разгледжаных—тыя ўсе былі прадстаўнікамі дробнае, служылае інтэлігенцыі, для якіх шуканьне і блуканьне было абумоўленым соцыяльным станам, і таму яны так па рознаму, але аднолькава напорна ішлі да „пункту“... Гарнова стала з імі разам, прыйшоўшы з зусім іншае соцыяльна-клясаве групы, таму яе соцыяльна-психолёгічны комплексзусімінакшы. Яна, згубіўшы духоўнуюсуцэльнасць, ня здолеўшы аднавіць яе на працы ў ЧК, такой жа надломанай засталася і тады, калі замкнулася сама ў сябе. Дачка абшарніка—уласніка некалькіх тысяч дзесяцін зямлі, яна, захопленая рэволюцыйным энтузіязмам мас, далучылася да іх, адарваўшыся ад свае соцыяльнае групы. Аднак, яна не магла зліцца з новым сваім асяроддзем—рэволюцыйнымі масамі—ды так і засталася соцыяльным адшчапенцам, прогрэсуючы ў дэклісанасці. Гэтая акалічнасць і ў яе рэволюцыйнасць унесла шмат індывідуальнага. Яе психолёгія не змянілася ў бок калектывістычнасці, і таму рэволюцыя ва ўяўленьні Гарновай—гэта праява асабістай волі і індывідуальнага капрыз, яна ня можа адчуць таго факту, што рэволюцыя заўсёды соцыяльная. Яна не разумее, што калі адарвацца ад соцыяльнага грунту, дык з рэволюцыйнага робіцца бунтар, ягонае дзейнасць пазбавляецца ўсякага сэнсу. Халіма лепшы таго прыклад. А на горшы канец, калі на бунтарства і бязідзейны авантурызм не хапае сілы і волі, тады губляецца ўсялякі сэнс жыцця, пераацэньваюцца каштоўнасці і ачышчаецца дарога для пэсымістычнага адыходу і ад грамадства і наогул ад жыцця. Пачуцьцё задавальнення яе ўжо палохае і зусім ня вабіць, таму яна, кахаючы Булановіча, імкнецца так кахаць, каб „адчуваць заўсёды гэтае нявычарпанае бурлівае пачуцьцё незадавальнення“ (П., 19), наўмысля пакідаючы сабе штучна ўтворанае выйсьце да потэнцыяльных імкненняў уласнае незадаволеннае натуре.

Тая асоба, якая адчувае ў сабе сілу для змаганьня за жыцьцё, якая ў гэтым жыцьці будзе бачыць здзейсьненымі свае ідэалы, знойдзе і адпаведную гармонію сваіх імкненняў і думак, волі і сьвядомасці, але для гэтага трэба, каб была пэўная суладжанасць асобы з клясай, прогрэсуйнай на дадзеным гістарычным этапе. Калі гэтай суладжанасці няма, калі інтарэсы прогрэсуйнае клясы для дадзенае асобы зьяўляюцца чужымі, тады ня можа быць гутаркі ні аб якой гармоніі, тады надыходзіць такое бязладзьдзе, з якога няма выйсьця. Паварот назад выключан у выніку часовых захапленняў будучынай, а ў будучыну ня пускае тое соцыяльнае быцьцё, якое ходам гісторыі засуджана на адміраньне. Вось чаму

вобраз Гарновай праз увесь час праходзіць перад намі ў такім трагічным аспэктэ, і так трагічна, праз самагубства, канчае Гарнова сваё жыццё.

Ніна Купрыянава („Ворагі“)¹⁾, таксама рэволюцый выбітая з панскага гнязда, даўгі час блукала, шукаючы сабе месца ў новым грамадстве, але знайсці яго не магла. Ад Гарновай яе адрознівае тая акалічнасць, што яна, з першых-жа дзён выразна адчуўшы сваю ролю і месца свае клясы, актыўна змагалася за стары парадак. Але гэта толькі вонкавая адменнасць. У існасці-ж сваіх псυχалёгічных адчужаньняў, у зьмесьце сваіх імкненьняў яна фактычна нічым не адрозніваецца ад Гарновай. Ёх абедзвюх лучыць маёнтак і звязаныя з ім вытворча-грамадскія ўзаемадачыненьні, адбітак уплыву якіх зафіксаваны ў іхнай псυχ-ідэялёгічнай адменнасці характараў. У вобразе Ніны Купрыянавай найбольш натуральна выяўлена недарэчнасць і слабасць клясы, якая воляй гісторыі сыходзіць са сцэны грамадзкага жыцця. І тая акалічнасць, што апавяданьне „Ворагі“ амаль цалкам увайшло ў крыху іншым кампозыцыйным аформленьні, як эпізод, у роман „Сьцежкі-Дарожкі“ — гэтую эпопею інтэлігентскае натуры, такой зьбянтэжанай у новых, непрадбачаных умовах,—гаворыць пра асноўную накіраванасьць творчасці Зарэцкага, пра яе эквівалент. Разбуранае шляхоцкае гняздо больш ня можа быць грунтам, які жывіў і матарыяльна і ідэялёгічна дробнага інтэлігента, і той пайшоў самапасам прыстасоўвацца да новага гаспадара.

Суб'ектыўна перажываючы трагедыю, ламаньне традыцыйных норм, ён аб'ектыўна ішоў на павадку Карлаў, Купрыянавых, Зарубаў, Матруніных, выконваючы адну справу з імі. Але калі ў інтэлігента-шукальніка хоць якія, а былі перспектывы „мірнага ўрастаньня“ ў новую грамадскую сыстэму, дык для іхных „хрышчоных бацькоў“ ня было аніякага прабліску. Хваравітая нэрвовасьць, адчайнасць, псымістычнасць на жаночых вобразах гэтай катэгорыі найбольш яскрава выяўляецца. Усе яны: і Раіса, і Ніна Купрыянава, і Гарнова—адзін хворы фізычна, зблёлкі ідэялёгічна арганізм. „Я доўга думала—кажа Ніна Купрыянава—мучылася, усё хацела вызначыць—што я, навошта я... Я думала раней, што можна яшчэ знайсці сабе месца, можна далучыцца да новага... згарнуць з сябе ўсё старое: старыя прывычкі, старыя нахілы, старыя імкненьні... Я прабавала працаваць... служыла... настаўніцаю была... падманіць хацела сама сябе. Дарма! Замест здавальненьня—нейкае нявыразнае пачуцьцё пустаты, адчаю... А потым махнула рукою... Усёроўна... няхай будзе, што будзе, хворая я да новага жыцця, адпета“ (УВЖ, 38). Варта толькі ўспомніць адпаведнае месца споведзі Гарновай і тоесамасьць іхных характараў будзе ўяўляцца пераканальна яскравай.

У вагульнай галерэі мастацкіх вобразаў творчасці Зарэцкага вобраз Гарновай сваёй хваравітасьцю, надломанасьцю найболей вылу-

¹⁾ „У віры жыцця“ зборнік апавяданьняў. Выд. БДЗВ. 1925 г.

чаецца. Аўтар звязаў яго з камуністычнай партыяй, але ў гэтай комбинацыі ён зусім не да-рэчы і не апраўданы—яе нішто ня звязвае з перспекывамі новага жыцця, яна цалкам у старым, і гэта яе родніц з асноўным вобразам творчасці Зарэцкага, надаючы яму толькі больш рысак пэсымістычнасці, што, сваім парадкам, звязвае яе з тэй клясай, для якой абсэнтэзізм—сымболь веры сённяшняга дня.

Другой групаю жаночых вобразаў у творчасці Зарэцкага зьяўляецца група шукальніц-экспрэсіяністак, найбольш яскравым прадстаўніком якіх трэба ўважаць Шумаваю („Дзіўная“)¹⁾, што ў кожным выпадку ва ўсялякай сытуацыі прэзмеру чула ставіцца да вакольных зьяў. Шумава—уцелаўленьне пачуцця, нэрвовы камяк. Ад Гарновай яе аддзяляе зусім маленечкая мяжа. Яна рупна хапаецца за працу, захапляецца драбніцамі, праводзіць іх з хваравітай упартасцю, адно каб толькі не застацца бяз нічога. Яна жудасна ўяўляе сабе канец, калі „пуста стане, жыццё будзе бясьцвётнае, нуднае, як змрок“ (ПС, 53), і таму ўсе сілы кладзе на тое, каб хоць як адцягнуць гэты, такі страшны, канец. Вонкава прыняўшы новыя рэволюцыйныя формы быту, яна ламае старое, чым жыла і што яшчэ і цяпер палючы камяком ляжыць у грудзёх. Яна з запалам агітуе за агульна-грамадзкае выхаваньне дзяцей аднак, сама ня можа абыйсці таго дому, дзе выходзіла яе сын. Яна пакахала Блонскага, але калі пачула, што можа пераступіць мяжу, падунасці яго сіле і волі, стаць нявольніцаю, ірве ўсе стасункі, уцякае ад свайго лёсу, каб хоць на хвіліну на дзень, адцягнуць свой канец. Яна ўся у „раптоўных узбурэннях, у рэзкіх пераходах ад незразумелае журбы да захаплення парыўчата бурнага“ (ПС, 54)—як характарызуе яе і дзівіцца Блонскі.

Шумава яму незразумелая і таму, бязумоўна, што прышла яна да сучаснасці як госьць, заклапочаны, каб не абразіць якім недарэчным учынкам гаспадара. Шумава з гэтага пункту гледжання—сумленны працаўнік сучаснасці, але гэтая сумленнасць набываецца вялізарным напружаннем сіл, яна не арганічна вырастае з усяго психолёгічнага складу яе натуры. Шумава—дваісты чалавек: з аднаго боку, яна імкнецца не парваць сувязі з асяроддзем, а з другога, ўнутры поўна мук, ламання ўсяе свае істоты. Таму такая нэрвовасць у жыцці, ў дачыненні да вакольнага, таму такая неарганізаванасць і няўпэўненасць.

Мы ўпачатку, ва ўступе да гэтага артыкулу адзначалі, як М. Гарэцкі, характарызуючы творчасць Зарэцкага, прызнаў, што адзіна ўласцівым тэматычным плянам пісьменьніка зьяўляецца каханьне, дзе ён знайшоў свой „праўдзівы творчы шлях“. Так, мотывы кахання ў творчасці Зарэцкага займаюць не малое месца, і мы, аналізуючы жаночыя вобразы ў гэтым разьдзеле, прааналізуем і іх, тым больш, што

¹⁾ „Пад сэнцам“, зборнік апавяданняў. Выд. БДЗВ 1925 г.

другіх мотываў, якія-б паказвалі на кірунак і мэтаймкнёнасьць творчасці, характарызавалі-б психалёгічную зьмястоўнасьць і соцыяльную вартасьць вобразаў, амаль што няма. Зарэцкі яшчэ малады пісьменьнік і, зразумела, чакіць ужо цяпер, у раньняй творчасці, пэўнай паўнаты не даводзіцца. Дык вось пра мотывы каханьня ў персанафікаваных вобразах творчасці.

Аналіз гэтых мотываў важны яшчэ і тым, што тут у найбольш яскравых формах можна прасачыць зьмястоўнасьць вобразаў. Каханьне закранае найбольш інтымныя куткі чалавечае істоты, абуджае яе да дзейнасьці, да творчасці—яно заўсёды выяўляе сапраўдны характар індывідууму. Можна нічога ня ведаць пра чалавека, але дакладна прасачыць ягонае дачыненне да каханьня, да жанчыны, каб сказаць, што з сябе ўяўляе гэтая асоба. Каханьне—не статычная форма людзкіх узаемадачыненьняў, а наадварот, надзвычайна рухавая. Формы каханьня заўсёды адпаведны і гістарычнай эпосе і класавай належнасьці, яны соцыяльна абумоўлены. Зусім натуральна, што тое соцыяльнае асяродзьдзе, якое знайшло свайго мастацкага выяўніка ў асобе Зарэцкага, мела ўласцівыя сабе, зусім адменныя формы ўзаемадачыненьняў між мужчынаю і жанчынаю, стварыла пэўныя формы каханьня. Дарма-б мы сталі шукаць глыбока-праніклівых, шчырых, сяброўска-паважлівых дачыненняў да жанчыны з боку інтэлігента-шукальніка. Разбэшчанацьць вышэйшых соцыяльных груп у дэрэволюцыйныя часы кідала ў асяродзьдзе дробнае інтэлігенцыі сваё зерне і знаходзіла добры грунт. Сьвята ахоўваючы „сваю“ сям’ю, яны брудам поўнілі усё, да чаго ні дакраналіся, застаючыся адначасна фарысейскімі прарокамі „згульнялюдзкае“ моралі. Заводзячы „дамастроўскія“ парадкі ва ўласнай сям’і, яны са спакойным сумленьнем спакушалі жонак суседзяў-таварышаў; вяшчаючы непарушнасьць усталяванае моралі, сумленна гвалцілі чаладніц і наведвалі дамы распусты. Адным чынам, у іхным быце, як сонца ў кроплі вады, адлюстроўвалася жыццё наскрозь прагнілае грамадзкае верхавіны.

І зразумела, што вялізарны грамадзкі зрух, які выбіў грунт з-пад ног такога гатунку інтэлігента, перакуліў і ўсе ягоныя жыццёвыя правілы, праўдзівей кажучы, упала заслона, што прыкрывала ягоную філістэрскую істоту і выпусціла яго ў сьвет не захістанага, агіднага, аморальнага, якім ён і быў у існасьці.

Каханьне, як такая форма інтымных узаемадачыненьняў дзе асабістае злучаецца з шчасцем другога, дзе супольнасьць духовага жыцця абуджае інтэнсыўнасьць да справы, выклікае энэргію да працы, дзе асабовае пераплецена з грамадзкім, шукальніку было невядома. Болей таго, такая форма была яму абсалютна незразумелай і здавалася-б дзікай. Ён—паляўнічы за месца у грамадстве, прасякнуты індывідуалізмам у самых выразнейшых ягоных формах, такім-жа „паляўнічым“ застаўся і ў дачыненні да жанчыны. І наколькі характары шукальнікаў адрозьніваліся ў дэталях адзін ад другога, застаючыся ў

існасьці адзінымі, настолькі і іхныя дачыненні да жанчыны, ня глядзячы на прыватныя адхіленьні, былі таксама адзінымі. Асобна толькі можна паставіць пасыўных (Славін, Шчупак), але і ў іх ёсьць шмат агульнага з усімі, ды толькі пасыўнасьць натуры не дазваляе асабліва праяўляць сваё „я“.

Варта толькі паглядзець на Яроцкага, дзе гэтае „я“ бунтарска сябе праявіла, і прасачыць, як ён агульныя свае прыწყпы мэханічна пераносіць на каханьне. „Яроцкі глядзіць на дзяўчыну, любуецца. Салодка жмурацца вочы, туманяцца жарам вільготным. Гаворыць вуснамі толькі аднымі, бо гаворыць адно, а другое на ўме“ (ГЗ, 11), і зусім слухна робіць аўтар заўвагу, што „так звычайна выходзяць на паляваньне“. Дый наогул ужываць слова „каханьне“ да такіх форм, якія яно прымае ў Яроцкага, Лясьніцкага, Раісы, Ніны і інш., будзе няправільна—занадта ўжо яны нязвычайныя. У іхным ваччу жанчына губіць чалавечую годнасьць і застаецца толькі самкаю, аб'ектам паляваньня. каханьне перастае быць тым, чым яно быць павінна, пакідаючы адну распушту. „Ой, гэта жаночае сэрца!—чытаем мы аўтарскую рэмарку („Голы зьвер“) —яно такое мяккае і падатнае, як здобнае цеста, і ўвайсьці ў яго, калі захочаш, так лёгка, як лёгка збрадлівай карове ўлезьці ў чужое дабро“ (ГЗ, 16).

Мы ўжо раней успаміналі пра здольнасьць шукальнікаў знаходзіць сабе грунт для дзейнасьці, і каб не паўтарацца, закранём толькі адзін выпадак, які яшчэ раз пацьвердзіць гэтае палажэньне, а адначасна дапаможа раскрыць істоту гэтага грунту. Лідачка, за якой „паляваў“ Яроцкі — продукт прыграднага мяшчанства. Яна настолькі павярхоўная і няглыбокая істота, што аўладаць ёю яму фактычна ня было вялікай фатыгі. Лідачка сама ішла да Яроцкага, чуючы родную сабе, але больш дужую істоту. Яроцкаму нічога ня варта было пераканаць Лідачку ў перавазе індывідуалізму, і яна, дакладна ўспрыняўшы тэорыю філёзофскага разуменьня жыцьця Яроцкім, пераканана кідае Гурскаму: „Чалавек—эгоісты па сваёй уродзе, і ён такім павінен быць“ (ГЗ, 51). З такім поглядам яе родніць тое, што ўсё жыцьцё бацькоў, знаёмых, суседзяў, наогул асяродзьдзя, прайшло пад знакам эгоізму. Рэволюцыя адкрыла новыя формы жыцьця, прасунула ў масы новыя лёзунгі, а мяшчанству ўжо ня ўспрыняць іх, яны яму чужыя. Лідачцы толькі і засталася—„цяпер галоўнае—гэта пажыць. Так пажыць, каб было чым успомніць“ (ГЗ, 39)—а жыцьцё ўсяго і зьмяшчаецца, што ў рэсторанах ды іншых падобных інстытуцыях. Таму Лідачка так лёгка і пашла сьцежачкаю Яроцкіх ды апынулася ў доме распусты.

Яроцкі і Лідачка—гэта самыя грубыя праявы разбэшчанага погляду бунтарскіх натур, якім балота патрэбна так, як паветра. І цікавая рэч—Халіма, якога мы таксама залічаем да шукальнікаў-бунтароў, зусім ня выяўлены ў інтымным сваім жыцьці. Ягонныя дачыненні да Ніны таксама раптоўна прарываюцца, як раптоўна мяняе Халіма сваю політычную орыентацыю. Больш таго, нават бацькоўства яго зусім не

кратая, ён увесь у бунце, увесь у шуканьні вайны супроць організа-
ванасьці. А зусім адваротнае наглядаем у Лясьніцкага, вобраз якога
праз меру багата атулены мотывамі каханьня. Аднак, сваеасаблівасьць
ягонай натуры кладзе пэўныя адзнакі і на гэтыя мотывы. На жанчыну
Лясьніцкі глядзіць перш за ўсё, як на самку. У ваччу перад ім мяту-
сіцца „крамянасьць“ форм, вонкавы выгляд, ён, як цыган на торжы-
шчы кая, выбірае сабе патрэбны „об’ект“.

Мы ня маем магчымасьці вывесці з тэксту характар ягоных ду-
шэўных перажываньняў, абумоўленых каханьнем, з тае простае пры-
чыны, што іх няма. Лясьніцкі вельмі лёгка (так-такі „лёгка і бязгрун-
тоўна“) кідаецца ад аднае жанчыны да другое і лучыць яго з імі не
адзіства пачуцьцяў, а голад, прага згаладаванага зьвера, прычым
зьвера рафінаванага. Мы ўжо ўспаміналі, як Лясьніцкі кідаў Макрыну.
Цяпер паглядзім, што выклікала іхныя разыходжаньні. „Ён знайшоў
прычыну гэтага ў тым, што яна загарэла, што няма ў ёй ранейшае
кволасьці, што цяпер у ёй поўна сытага здароўя і сьвежасьць надае
ёй нейкую грубаватую абычайнасьць, робіць яе падобнай да ўсіх ін-
шых вясковых жанчын“ (СД, 147). Вось якраз таму, што ягоная „кру-
шынавая рздасьць“ сталася падобнай да вяскавай жанчыны, яна і
зьянялюбела Лясьніцкаму, і ён ужо ўвесь гарыць захапленьнем да Раі-
сы, абшарнікавае дачкі, якая зусім не падобна да вясковае жанчыны,
наадварот, „яна была ўвасабленьнем спакусы, яна здавалася дзівоснай,
да сьвятасьці грэшнай багіняй бязьмежна сьмелых агнёвых уцех“
(СД, 212). А з гэтага факту мы маем падставу падкрэсьліць нашае
сьцьверджаньне што да соцыяльна-клясавае значнасьці вобразу. Лясь-
ніцкі да сялянства ня мае ніякага дачыненьня. Ён яму чужы і ду-
хам і поглядам. Яго больш злучае з сабою маёнтак, чымся сялян-
ская хата.

Але скончым з Лясьніцкім. Варта прасачыць на вобразе Раісы
дачыненьне да каханьня тае клясы у залежнасьці ад якой выгадоў-
ваўся пласт інтэлігента-шукальніка. Выбітая з камандных вышынёў эка-
номічнага парадку гэтая кляса, аднак, захавала ўсе асаблівасьці свае
псыхолёгіі. Нахіл да-бязьмежнага ўладарства—аснова, на якой трыма-
ецца іх істота і Раіса гэта асабліва падкрэсьлівае, ставячы наступныя
вымаганьні свайму каханку: „Каб той, хто мяне пакахае, забыўся на
ўсё, што ёсьць у жыцьці, апрача мяне, каб ён маліўся на мяне, чакаў,
як міласьці, аднае мае ўсьмешкі, каб ён хадзіў за мною, як ценёў... Я-б
зьдзеквалася над ім, я б яго мучыла, катавала... О, я-б загубіла яго,
я-б атруціла яго ўсё жыцьцё, я-б выдумала яму самую страшэнную,
самую дзікую кару.. Я-б ненавідзела, як толькі можа ненавідзеццё жан-
чына“ (СД 137). Гэта зусім у ўнісон Гарновай, якая ставіла такія ўмовы:
„Ну, скажам так: я-б памірала і сказала табе, што каб і ты памёр ра-
зам са мною“ (ПС, 38). Тое-ж самае можна пачуць і ў Ніны Купры.
Янавай, якая здраджвае каханка бандыта Зарубу і выдае яго ўладзе,
мяняе на бацьку, якому пагражаў расстрэл.

Тут можна і спыніцца. Усе пададзеныя факты гавораць адно і тое—яны да таго каханьня, як мы яго разумеем, як гэта вышэй адзначалі, ня маюць абсалютна ніякага дачынення. Гэтыя праявы праз меру бедныя зьместам, хутчэй нагадваюць агонію сьмерці, чымся радасную праяву зараджэньня новага, творчага жыцця. Такія погляды цалкам абумоўлены істотаю стану інтэлігента-блукальніка ў грамадстве. Ён, блытаючыся пад час соцыяльных навалі між горадам і вёскаю, між рознымі соцыяльнымі групамі, адчувае сябе, як між Сцылай і Харыбдай. І калі ён чуе сябе ахопленым каханьнем, дык яно ў яго выліваецца ў формы жорсткае пасьпешнасьці, здэку, панаваньня і прыгнёту асобы, зьневажэньня яе годнасьці, затушаваньня яе індывідуальнасьці—тады ягоным дэвізам—„хоць дзень, а мой“, і гэты дэвіз злучае ў адно ўсе пералічаныя вобразы творчасьці Зарэцкага.

Такое каханьне, бязумоўна, шчасьця ім не нясе, яно звычайна зьяўляецца апошняй кропляй, якая, перапоўніваючы сабою келіх жыцця, праліваецца цераз край. Так, мы бачылі ў Гарновай, якая, кахаючы Булановіча, ня здолела знайсці мяжу каханьню і апынулася пад коламі цягніка; тое-ж самае Раіса, каханьне якой, такое ўладарнае і разам з тым бязьмежна хворае, паслужыла ўрэшце прычынаю самагубства; тое-ж і Лідачка, выкінутая праз каханьне на вуліцу, і ўсе іншыя, якія ў тых ці іншых варыяцыях адчулі „крушыनावую“ слодыч каханьня.

І нездарма Шумава, так моцна ўхапіўшыся за новыя формы жыцця, а ў каханьні бачачы толькі праявы інстынкту („Мы вольныя і нічым не зьвязаны“), бяжыць ад яго, як ад агня, як толькі пачула, што паміж ёю і Блонскім пачынаецца нешта большае, чым выпадковая сустрэча. Гэроі творчасьці Зарэцкага жывуць як на вулькане, штодня чакаючы свае пагібелі, і таму каханьне іх не вядзе ні да якое больш-менш трывалае злучнасьці. Так, сыходзяца, разыходзяца, зноў сыходзяца, паміраюць адны, другія ўцякаюць, але застаюцца ва ўсіх выпадках адны адным абсалютна чужымі. Няма нічога, што-б магло замацаваць іхныя інтымныя стасункі, што-б надало ім хоць нейкую адзнаку людзкасьці. Перад намі цікавая галерэя тыпаў, разбэшчаных дашчэнт, усё жыццё якіх сконцэнтравана на мімалётных зьвязках. Нават адзін з больш стала выяўленых гэрояў, якога да гэтае катэгорыі немагчыма цалкам залічыць,—Блонскі („Дзіўная“) і той у Шумавай толькі і бачыў, як „у ваччу спакусьліва акругліліся абрысы жаночага цела, абяцалі палкую ўцеху“ (ПС, 54). А гэткае форма ў дачыненні да творчасьці Зарэцкага зусім законамерна. Другая рэч, наколькі яна для нас ужыўна, але іншай быць у гэрояў Зарэцкага яна не магла. Там, дзе людзі жывуць толькі сваім асабістым, там, дзе ў жыцці выключаны сьвядома-творчыя процэсы, там, дзе грамадзкі альтруізм сьвядома падменены суб'ектыўным эгоізмам, там, дзе сваё асабовае, сваё „я“ пастаўлена як дэміург сапраўднасьці, там, дзе ідзе процэс прыстасаваньня да новага ладу, там, дзе гэтае новае ня прывабна чаканае, а горкае

і нежаданая неспадзяванасць, там толькі і магілі праяўляцца такія свае-асаблівыя і адменна нізкія дачыненні і да жанчыны і да каханьня. Больш таго, нават звычайных, прыяцельска-таварыскіх дачыненняў гэтыя тыпы не разумеюць, бо кожны жыве сам па сабе, таварыскасьць, як форма агульнага жыцця, ня мае месца на іхным жыццёвым шляху.

У гэтым дачыненні творчасць Зарэцкага найбольш модалітная: мотывы каханьня, калі гэта можна назваць каханьнем, інтэлігента-шукальніка знайшлі сваё ўсебаковае адлюстраваньне. Беларуская літаратура яшчэ ня мела такога ўзору, паказу праяў дачынення да жанчыны, такога разбэшчана віртуознага пагарджаньня чалавечую годнасьцю. Але, наўдачу ці творчасцю Зарэцкага ўзбагачаецца мастацкая яе вартасьць і соцыялёгічная ўжыванасьць для нас з пункту гледжаньня сучаснасьці. Але аб гэтым у далейшым.

На гэтым мы і скончым разгляд аўтогенных персанафікаваных вобразаў інтэлігентаў-шукальнікаў у творчасці Зарэцкага. Мы прасачылі іх ва ўсіх відах, на ўсіх этапах разьвіцця, паказалі на іхныя галоўныя аднакі. Мы з відавочнасьцю давалі іхнае соцыяльнае паходжаньне і бачылі, як безнадзейнасьць іхнага стану наклала свой адбітак на ўсё іхнае жыццё, усе праявы якога зыходзяцца на інтэнсыўным змаганьні за месца ў новым грамадстве. „А то-ж чуваць, ясна чуваць, як нешта ідзе, набліжаецца, што гатоў зашумець бурлівы, можа крывава балі, і ён ня будзе ў ліку запрошаных, ён можа будзе стаць і глядзець пад вокнамі“ (СД, 155). Боязь аказацца незапрошаным прымушае да болю напружваць сілы, ламацца наперад і знаходзіць толькі чужыя няпрыкільныя абліччы. Іхная духоўная арганізацыя, такая пустая і безьмястоўная цалкам адпавядае соцыяльнай іхнай значнасьці, і гэта апошняе абумоўлівае характар дачыненняў іх да грамадства і да падзей як асабістага, так і грамадзкага значэньня. Мы прасачылі характар шукальніка і ў выглядзе непакойлівага блукальніка, як Ляўніцкі, Барковіч, і па філэзофску заспакоенага, пагоджанага з жыццём, як Славін, і ў выглядзе бунтара, як Халіма і Яроцкі, бачылі характары, блізкія да іх духам і соцыяльным грунтам. Як Гарнова, Купрыянава, Матрунін ды інш., разабраліся ва ўзаемадачыненьнях і ўзаемалежнасьці іх—але ўсе яны паўстаюць перад намі ў выглядзе аднаго асобы, аднаго партрэта з нэрвова-бліскучымі вачыма, з сударгай на твары і палахлівасьцю ў поглядзе—чалавека на раздарожжы, лішняга і нікому непатрэбнага.

VI.

Папярэдні разгляд і аналіз мастацкіх вобразаў творчасці М. Зарэцкага мы праводзілі з пункту гледжаньня іхнай соцыяльна-псыхалёгічнай зьмястоўнасьці, ідэёвай мэтаімянасьці і клясава-грамадзкай належнасьці і гэтым выканалі першую частку пастаўленай перад сабою задачы. Нам трэба яшчэ сунаць увагу ля тых выяўленчых, як кампозыцыйных, так і слоўных сродкаў, праз якія гэтыя вобразы

паказаны ў творчасці, каб аналіз іх закончыць працу. Спынімся перш за ўсё ля мовы, як аднаго з галоўных выяўленчых сродкаў творчасці. Стыль мовы—гэта характар ня толькі вобразаў, але і адменнасць усёй творчасці, ён цалкам абумоўлены сацыяльнымі характарам грамадства, пісьменнікам якога зьяўляецца аўтар.

Мастацкі стыль творчасці Зрэцкага цалкам ідэнтычны бытавым, моўным і іншым адзнакам дробна-інтэлігенцкага асяроддзя павятовага горада, крыніцаю ягонага слоўнага багацця зьяўляецца прыгарад з сваімі спецыфічнымі сваеасаблівасцямі. Горад з ягонымі прыгарадамі найболей падупадаў русіфікацарству, таму мова Зрэцкага так багатая на расійскія звароты і пабудовы сказаў паводле расійскае фразеалёгіі. Фактычна, умовы сацыяльнага быцця прыгарада і гарадзкіх ваколіц пастаўлялі людзкі матэрыял, вобразна выяўлены ў творчасці Зрэцкага, таму так і законамерна іманэнтнае адзінства сацыяльна-псυχолёгічнага і выяўленчага плянаў, якое мы наглядаем у гэтай творчасці.

Шэра і нудная цягло жыццё чыноўніцкага прыгарада, бедны быў ягоны лексыкон—шэрай і аднастайнай зьяўляецца мова ў творчасці Зрэцкага. Лірычныя адыходы, якія часта ўжывае аўтар, ня ўзвышаюць і ня кратаюць пачуццяў; чытаючы, вы іх лёгка прапускаеце, яны не пакідаюць сьледу, ня робяць уражання. І гэта зусім зразумела: Яны не зьяўляюцца прадуктам самога жыцця, не зьвязаны арганічна з жыццём асяроддзя, яны—вынікі літаратурнага пераймальніцтва. З другога-ж боку, аўтар не знаходзіць тых сродкаў, якімі мог-бы паказаць усю іх прывабнасць, і не знаходзіць таму, што ні ў сабе самым, ні ў жыцці сваіх гэрояў ня бачыць і не адчувае іхнае наяўнасці.

Рэвалюцыя ўскалыхнула гарадзкое балота ператрэсла яго—замітусіўся абываталь, стаў нэрвова-падазронным, палахлівым, і гэтая акалічнасць адлюстравалася ў моўным сваім выяўленьні. Варта прасачыць гутаркі гэрояў, дыялёг, і вы заўважыце, як аднастайна ўсе гавораць. Ува ўсіх гутарка пасьпешная, нэрвова-перарывістая, няскончаны сказ зараз-жа перапыняецца другім, думкі павярхоўныя, інтэрэсы глыбока практычна-жыццёвага парадку, перажываньні выяўляюцца ня глыбінёю і эмоцыянальнай насычанасцю, а выклікаюцца дробнымі вузка-асабістымі меркаваньнямі, і таму слоўнае аформленьне іх не ўзрушае чытача, не закранае ягоных пачуццяў. Вось, прыкладам, узор гутарак, шчодрэ рассыпаных ва ўсёй творчасці: „—Гэта вы! Адкуль вы ўзяліся? Хто гэта надзеў вам такую страшную хламіду? (гэта так пра шыньель пра яго). Добры дзень! Я да душы рада, што вас сустрэла... Ой, які-жа вы сьмешны! Вы падобны цяпер на нейкага старадаўнага рыцара, сапраўды... (СД, 210), або яшчэ: „Ідзіце налева, бо я пайду направа... Во што... Сягодня ўвечары а... якой... а 8-й гадзіне вы будзеце ў мяне дома... Гэта самая вуліца, № 26. Чулі?...“ (СД, 211)—так гаворыць Раіса пры спатканьні з Лясыніцкім. Тая-ж нэрвовасць і ў Шумагай: „—Старасць? Я чамусьці ня думаю

аб ёй. Гэта далёка... Дый наогул—ну яго к ліху!.. Хопіць нас... Сілкадаваць ня варта. Пакуль ёсць, будзем жыць, будзем браць жыццё ўсё цалкам. Галоўнае—шырэй, глыбей, як мага глыбей. Ці праўда?" (ПС, 53). І гэтак скрозь, ува ўсёй творчасці, ува ўсіх гэрояў. Нават заўсёды знадворна спакойны і ўраўнаважаны Славін і той фактычна нічым не выбываецца з агульнага тону—ён такі-ж нэрвованеспакойны ў сваіх гутарках. Але ня толькі ў гутарках выяўляецца гэтая нэрвовасць і неўпарадкаванасць думак. Яна адзначае і кожны гэрояў учынак. Такія формы, як „раптам сустрэў“, „раптоўна прысядалі“, „раптам стаў“, „беспакойліва мітусіўся“, „адрывіста ціснуў руку“ і шмат іншых вызначаюць характар вобразаў. Шмат элементаў контраставага пераходу ў абмалёўцы перажыванняў гэрояў: то „гарачая вабнасць“ і „радасна буянае хваляванне“, то „ціхая пакорлівасць“ і абьякавасць гавораць аб тым жа самым.

Крыніцы народнае творчасці, багатыце слоўнага запасу народу для Зарэцкага пакуль што нявычэрпаны і нават некарыстаны скарб. Непасрэдня ўплывы суседніх літаратур таксама знайшлі сваё адлюстраванне ў мове Зарэцкага, надаўшы ёй выгляд кніжнасці, літаратуршчыны. Ясна, што тыя сувязі, якія былі між прыгарадам і вёскаю, знаходзілі нейкі пэўны эквівалент у псіхалёгічным комплексе дробнага інтэлігента, народныя паданні так ці іначэй адкладваліся ў ягонай галаве, але адначасна і губілі ўсю сваю самабытнасць і арыгінальнасць. Можна было-б ілюстраваць гэтае сьцьверджанне казкамі перавозчыка Саўкі (СД, 109,110), якімі ён цешыў Лясыніцкага і ў якіх знаходзіў тлумачэнне сучасным падзеям,—яны нават, ня глядзячы на слоўную дапасаванасць да агульнага стылю творчасці, занадта вылучаюцца як сваім характарам, так і агульнай кампазіцыйнасцю. Яны ня сугучны ўсёй творчасці. Народныя прыказкі і прыслоўі, якія часам ужываюцца ў гутарках гэрояў, таксама арганічна ня ўвязаны з характарам вобразаў і служаць толькі як дасьціпна-ілюстрацыйны матэрыял, і трэба аддаць справядлівасць аўтару—ён іх умее дапасоўваць да месца і рэчы.

Калі прасачыць параўнаньні і эпітэты, дык і тут пераважна сустракаюцца формы, уласцівыя асноўным сацыяльным элементам творчасці. Такія эпітэты, як „старадаўны рыцар“, „казачная прынцэса“, „дзікая поэзія“, або такі сказ: „павеўная сукенка з чароўнай цеплатою акрэсьлівала кожную рысачку яе цела—бязьмерна прыгожага, быццам жывога, адухоўленага ў кожнай сваёй частцы“—выразна акрэсьліваюць стылістычны бок твору. Адпаведна характарам гэрояў аформлены і іхныя імкненьні: „страшэнна хочацца“, „страшна падобна“, „страшна прыкра“, „страшэнна няёмка“, „страшны ён чалавек“, „страшна мучыць“, „страшэнны д'ябэльскі рогат“ і г. д., „чужы, палахліва-дрыжачы голас“, „цягучая задуменасць“, „завілася чорнай жудаснай хмараў трывога“, а таксама і такія, як „ціхая шэрая хата“, „ціхая вуліца“, „ціхі лес“. паказваюць на дэтэрмінаванасць выяўленчага пляну сацыяльным

быццём творчасці і гавораць пра адзінства выяўленчага і психалёгічнага пляну. Усе гэтыя стылістычныя прыёмы наяўна паказваюць на сваеасаблівае асяроддзе.

Ідэйная беднасць у думках, нелёгічнасць і несамастойнасць думання, казённая павярхоўнасць у поглядах на рэчы і зьявы, адсутнасць глыбока аналітычных розумаў (нават Славін і той на павярхоўнай, няглыбокай філэзофіі заспакоіўся) выразна паказваюць ягоны сапраўдны соцыяльны твар. І таму Зарэцкаму так цяжка ўзняцца да поэтычных вышынь, таму так скупа паложаны ім фарбы на сапраўды прыгожыя малюнкi беларускае прыроды, таму так мізэрна паказаны яе краявіды. Яго гэроі—вылегчаныя, бязідэйныя душы, і таму Зарэцкі так паспешна імкнецца абмалёўваць вонкавы выгляд кожнага новага гэроя, які зьяўляецца ў ходзе твору, каб хоць такім парадкам адзначыць ягоную адменнасць. Мы іх сустракаем не як жывых, поўных ўнутранага гарэння і гармоніі істот, а як нумараваных манэканаў, як галерэю аднастайных партрэтаў.

Пакажам гэта на прыкладах. Уводзіцца Ніна, і аўтар зараз-жа сьпяшаецца выдаць ёй нашпарт: „Ніна, наогул, дзяўчына ня дрэнная. У яе дужа добрыя, трохі хітраватыя вочы і лабрадушная ўсьмешка. Першае ўражанне ад яе — ат, просьценькая дзяўчынка, ня вельмі разумная, але ня дурная, будзе некаму некалі здатная жонка“ (СД, 9).

Або Славін, які характарызуецца так: „Заўсёды дагэтуль ціхі, нявідны хлапец, у акуларах на маленькім кнопачкаю носе, з поглядам глыбокім, уедлівым, якім ён нібы стараўся працяць усё, што траплялася ў вочы“ (СД, 10). І гэта не выпадковы стылістычны прыём. Ён ужываецца стабільна ва ўсёй творчасці як ранейшай, так і пазнейшай. Так, прыкладам, Гарнова („Кветка пажоўклая“, выданьне якой належыць да 1925 г.) таксама зьяўляецца ў апавяданні з наступнай характарыстыкаю: „Яна, перш за ўсё, прыгожая жанчына, з павабай, трошчу сумнай, ціхай ўсьмешкай. Нявысокага росту, стан досыць зграбны, з мяккай акругласьцю формаў. На твары троху цьмяная бледасць і маршчынкі вакол вачэй...“ (ПС 3). Як бачым, больш за ўсё аддаецца ўвага знадворнаму акрэсьленьню партрэтаў, і толькі нязначныя, да таго-ж нехарактэрныя рыскі, абмалёўваюць іхнае нутро, а гэта толькі лішні раз падкрэсьлівае нашае сьцьверджаньне. Дый наогул, апісальніцкі характар творчасці Зарэцкага выразна паказвае на адменнасць асяроддзя. Там, дзе грамідзкія ўплывы не прасякаюць глыбока, там, дзе кожны жыве толькі сваімі ўласнымі інтарэсамі, там, дзе „чалавек чалавеку воўк“, там асабістая замкнёнасць, бытавая адрознасць, там і падазронасць, там і недаверлівасць і скрытнасць, там кожны хаваецца ў бытавую шкарлюпіну і там, бязумоўна, цяжка адшукаць багацце інтэлектуальнага жыцця.

І нэрвовасць, паспешнасць і перарывістасць мовы ў такім асяроддзі зусім ня тое, што наглядаецца ў сучасным горадзе, дзе прыспешаная пульсация жыцця абумоўлівае сваеасаблівы яго тэмп.

кладзе адбітак на характар мовы. У нэрвовасьці, пасьпешнасьці тэмпу сучаснага гораду чуюцца вялізарны рост, імкненьне да творчае працы, яна адна стымулюе адпаведнае трыманьне гарадзкога, пролетарскага і шчыра савецкага жыхара, тымчасам як напоўнітэлігентны і мяшчанскі абываталь прыгараду мітусіцца з прычыны свае недапасаванасьці да сучаснасьці. Вось менавіта таму так цягне яго з гарадзкіх кварталаў у нібыта патрыярхальную вёску, дзе спадзяецца гэты абываталь знайсьці сабе заспакаеньне. На вобразе Лясьніцкага мы бачылі, як напорна бароняць яны старое, як расчарованыя ў „спакі“ бягуць назад — робяцца блукальнікамі, заўсёды незадаволенымі ні з сябе, ні з вакольнага.

У адпаведнасьці з такім стылістычным прыёмам пісьма знаходзіцца і кампазыцыя творчасьці. Творы Зарэцкага пабудаваны такім парадкам, што развіцьцё тэмы цалкам падпарадкавана развіцьцю індывідуальнага трыманьня асобных гэрояў. Уся ўвага, увесь творчы талент сконцэнтраваны на апісаньнях (мы гэта падкрэсьліваем, менавіта, на апісаньнях, а не на паказе псыхолёгічнага нутра) таго, як і пры якіх умовах яны пераходзяць ці пераходзяць з месца на месца, з аднаго грамадзкага пласта ў другі, якія выпадковасьці іх тут ці там сустракаюць. Як уласьцівасьць творчасьці Зарэцкага ў гэтым выпадку, трэба адзначыць той факт, што калі вандроўныя прыгоды апісаны з выстарчальнай падрабязнасьцю, дык мотываваньняў, ускрыцьця прычын, г. зн. таго, што завецца паказам, мы амаль не знаходзім. То тут, то там паложаны адзін два мазкі, закрануты мотыў павярхоўна адзначан, і зараз-жа далейшы скок такім парадкам, што непасрэдна чытачу ён не перадаецца, яго канечная патрэбнасьць не выплывае з папярэдняй сытуацыі. Твор мае характар індывідуальнай хронікі, на праз меру цьмяным фоне грамадзкіх падзей. Масы ў творчасьці няма, праўдзівей кажучы, яна нявыразна і ў тых выпадках, калі аўтар пераносіць гэроя ў яе гушчы, там няма хварб, што малявалі-б яе ўсебакова. Наогул, трэба сказаць, што масавыя сцэны і эпізоды Зарэцкаму не ўдаюцца нават і тады, калі на іх робіцца націск. Так, прыкладам, сцэны мітыngu, дэманстрацый, сялянскага сходу, чырвонаармейскай грамады, у вагоне — пазбаўлены тэй вобразнасьці і зьмястоўнасьці, якія далі-б магчымасьць адчуць усю вялізарнасьць псыхолёгічнага ўздыму мас. Вось з гэтага пункту гледжаньня наўдачу ці можна прызнаць творчасьць Зарэцкага сацыяльнай. „Соцыяльная творчасьць прадбачыць наяўнасьць масавай псыхолёгіі і масавага дзеяньня“ (Пераверзеў) — г. зн. як раз таго, чаго зусім пазбаўлена творчасьць Зарэцкага.

Паколькі асяродкавым пунктам гэтай творчасьці зьяўляецца пастаўлены гэрой, асоба, можна было-б спадзявацца на выяўленьне яе эвалюцыі ў той ці іншы бок. Аднак і ў такім выпадку мы гэтага не наглядаем, усе пэрсоніфікаваныя вобразы падаюцца ў статыцы. Ёхныя мэханічныя пераходы і пераезды з месца на месца, ёнхныя нэрвовасьць і вонкавая рухавасьць ня ўплываюць на эвалюцыю псыхолёгічнага стану, а толькі падкрэсьліваюць ёнхную бязгрунтоўнасьць у грамадзкім жыцьці.

разгубленасць перад новымі формамі грамадзкага ладу. Яны спачатку да канца праходзяць цэльна сфармаванымі натурамі і такімі ж нязьменнымі застаюцца на розных этапах свайго шукальніцкага шляху. Мэханіка руху—гэта яшчэ далёка ня дынаміка яго, а дынамічнасць магла-б быць адно тады, калі-б быцьцё гэтае групы мела эаанамічную вартасць і, на грунце гэтага—грамадзкую пэрспектыву. Той-жа грамадзкі пласт, з якім звязана творчасць Зарэцкага, ня мае ні таго, ні другога. Асаблівасці гэтае сацыяльнае групы і абумовілі цалкам кампазіцыйны бок творчасці, у якой пераблыталіся элементы эпічнага і драматычнага парадку, з перавагаю на карысць другога. Абмежаванасць характараў, выяўленых у творчасці, не давала належнага матэрыялу для ўсебаковага аўладання эпічнай формай, і таму яна ня вытрымліваецца да канца.

У пачатку гэтага разьдзелу мы ўжо ўспаміналі, як не удаюцца Зарэцкаму малюнкi беларускае прыроды. Будзе больш правільна сказаць: беларускі пэйзаж у творчасці Зарэцкага абмінуты зусім. Не таму, што ў яго няма спроб паказаць гэты пэйзаж, наадварот, колькасна іх аж занадта, а таму, што якасць паказу стаіць дужа нізка. Тут, бязумоўна, грае ролю і кваліфікацыя пісьменьніка. Гэта трэба мець на ўвазе, але галоўнае ня ў гэтым. Нізкая мастацкаясць пэйзажных малюнкаў ува ўсім комплексе творчасці Зарэцкага параўнальна да іншых мотываў заложана ў яе сацыяльным эквіваленце. Мы ўжо бачылі, як далёка стаялі пэрсонажы творчасці ад працоўных процесаў, як скупымі і беззьмястоўнымі былі іхныя думкі. Яны перажывалі такую пару, калі асноўнай задачай было змаганьне за існаваньне. і таму, зразумела, ім было не да прыгожых малюнкаў прыроды, не да любаваньня ёю. „Толькі на грунце працы і думкі, на грунце непасрэднага ўздзеяння на прыроду і на грунце разважанняў аб ёй магчымы глыбокія і інтымныя зьвязкі чалавека з прыродаю“ (Пераверзеў). І зусім зразумела, што на такім грунце і пры такіх толькі ўмовах магчыма арганічная сувязь, г. зн. якраз такая, якая і дала-б пісьменьніку мастацкія сродкі для выяўленьня высока-мастацкіх прыродных пэйзажаў. Бясспрэчна, моманты мэханічных зьвязкаў дробнага інтэлігента з вёскаю былі. У творчасці Зарэцкага мы гэта бачылі, але бясспрэчна і тое, што такога парадку сувязі далёка ня досыць. Таму сацыяльнаму асяродзьдзю, з якім звязана творчасць Зарэцкага, ня было ўласцівым працоўна-аганічнае злучэньне з прыродаю, і таму апошняе выяўляецца болей так, „наогул“.

Вось, прыкладам, малюнак касавіцы: „Трывожыцца глухая, нечапаная сенажаць. Палахліва туліцца травіна да травіны, кветкі, красуні дзікія, з адчайным неўразуменьнем ківаюць галоўкамі—што за бяда, што за насланьне!“ (СД, 139). І далей некалькі разоў паўтараецца, сказ „трывожыцца сенажаць, бярэцца дзень, сумятлівы, тлумы“.. для таго, каб на ім зайстрыць увагу. І характэрнае ўражаньне: варта толькі замяніць словы: „сенажаць“ на „грамаду“, а „травінкі“ і

„кветкі“ на „людзі“ — перад вам і паўстане малюнак нічога больш, як таго грамадзкага асяродзьдзя, якое абумовіла творчасць Зарэцкага і ў ёй знайшло сваё адлюстраваньне. Узяты намі абразок не выпадковы. Такія ўзоры рассыпаны ўва ўсёй творчай прадукцыі Зарэцкага. Ёх можна было-б павялічыць да якога-хаця ліку. Вясковых пэйзажаў у Зарэцкага вельмі і вельмі небагата, а тыя, што ёсьць, ня ўплываюць на чытача, не перадаюць усёй прыгожасьці, якой славіцца беларуская прырода. Зарэцкі, між іншым, закранае паасобныя малюнкi і то больш затым, каб падкрэсьліць аналёгічнасьць адчуваньняў таго або іншага гэроя з тым або іншым вобразам прыроды. Так, сумна Лясьніцкаму, сумуе бяроза на беразе Дняпра, хаваецца сонца за хмары, ато і дождж ідзе. Калі весела каму, тады і ветрык гарэзьліва перабірае лісты на тэй-жа бярозе. Упала Гарнова ў роспач, такі-ж сумны малюнак прыводзіцца з прыроды. Мы ўжо ў адпаведным разьдзеле гаварылі, як Барковіч у Палесьсі захапляўся „чароўнай маўклівасьцю“ адміраньня прыроды, і гэта адпавядала ягоным адчуваньням, ягонай істотце.

Такія прыёмы аформленьня прасякаюць праз усю творчасць і нават тады, калі бярэцца за аб’ект горад, а ў існасьці, праўдзівей, прыгарад Вось, для прыкладу, вясна ў горадзе: „На дварэ было цёпла. Мякка патыхала вясною, ужо чорна і тлуста блішчэлі абмытыя тратувары, ужо сьнег на вуліцы зрабіўся бурым і крохкім. І насіўся ў паветры мяккі пах мокрага дрэва і яшчэ чагосьці з ветраных прасто-раў, што напамінала вёску“ (СД, 15). На гэту-ж тэму ў другім ранейшым апавяданьні чытаем: „Усьміхнулася вясна гульліва, сонечна. Так усьміхнулася, што сівавалася бабулька зямля зусім растала, захлібнулася ад радасьці. Недалужна засьлязілася цурочкамі спрытнымі, кроплямі звонкімі сьлюнява хліпнула. Зашамкала вуснамі старчымі, голасам шопатным, ціхім. А потым зарумзала“... (ПС, 56) У вабодных прыкладах выразна чуецца настрой асобы, вачмі якой аўтар наглядае вонкавыя праявы вясны. Шмат падрабязных апісаньняў, закрануты драбніцы, і ўсё афарбавана ў колер, адпаведны адчуваньням і нагляданьням прыгараднага абытаталя. Вы зусім ня бачыце тае веснавое радасьці, якую нясе гэтая пара году. Паколькі творчасць Зарэцкага зьвязана з дробна-інтэлігентскім асяродзьдзем, такія вобразы ў ёй зусім законамерны. Пісьменьніку ня было калі спыняць увагі ля прыродных пэйзажаў. Прырода з усімі яе прыгожасьцямі і прывабнасьцю ня цікавіла дробнага інтэлігента нават і ў спакойныя для яго часы, а што гаварыць пра эпоху, калі ўсё жыцьцё яго перавярнулася дагары нагамі,—яна для яго была проста абыякавай. Свой асабісты лёс і незадачліваю дзейнасьць ён ставіў на першы плян і яму аднаму падпа-рдаваў усе іншыя зьявы і рэчы.

Гораду таксама ў творчасці Зарэцкага фактычна вы ня чуеце, вы толькі бачыце горад завулкаў „па завулку насіўся вільготны вечэр, мяккі, густы, як воўна“ (СД, 19), „і ціха, бязьлюдна ў завулках глухіх“ (ПС, 12) —на гэтых завулках праходзіла ўсё жыцьцё гэрояў ягонае

творчасці. І гэтыя завулкі—не рабочыя ваколіцы, а „ціхія, бяссумятныя“ цытадэлі абыватальскага гораду. Таму, калі новы горад набраўся моцы, стаў уладарна дыктаваць сваю волю ўсім, дык прыгарад увабраўся ў сябе, шчыльна зачыніўшы акянiцы. Ён мог назіраць горад толькі збоку і яму прыпісваць свае ўласцівасці. „Вуліцы сёння на-дзіва пустыя, калі-ні-калі прабяжыць простытутка ды і праплыве часам нешта пад парасонам, прахлюпае важна галёшамі. А то яшчэ дзверы піўнушкі расчыняцца, і півам насычаны гоман выпхне на вуліцу фігуру. Хістаюцца, палошчуць у дажджы сіплыя галасы“ (ПС, 82). Новага гораду абываталь ня любіў, не хацеў бачыць у ім таго, што надавала яму вагу і кіраўнічую моц. Ён, гаворачы словамі Барковіча, жыў з ім „як зайздрослівы палюбоўнік са сваёй нясувернай каханкай“ (ОЛГ, 5). Ня было трывалых сувязяў, ня было супольных інтарэсаў, і таму творчы талент Зарэцкага ня мог даць радасных малюнкаў гарадскога пейзажу. І як шукальнік-інтэлігент дайшоў да поўнага адмаўлення сучаснасці, а ў асобе Барковіча цалкам згубіў усякую надзею і перспектыву, так і гарадзкі пейзаж у творчасці Зарэцкага дасягнуў найбольшага свайго выяўлення ў безнадзейна-пэсымістычных танох: „Быў ужо вечар. Восенскім няўцешным плачам плакала чорная панурая сталіца. Сьлёзы залівалі плюскатыя вочы вулічных ліхтароў, і сьвятло іх было цмянае, невясёлае. Плакала сталіца ціха, прыдушана, быццам ня мела сілы голасна пажаліцца на сваё беспрасьвецце. Толькі шэпт, - цяжкі набраклы шэпт,—ахінуў камяніцы ды дзён-дэ жаласна ўсхліпвалі нябачныя раўчакі“ (ОЛГ, 5). Такім вось выяўляецца перад намі Зарэцкі-пейзажыст, ні на крок не адступаючы ад агульнае накіраванасці свайго творчага шляху.

Стылістычнае аформленне цалкам адпавядае характарам гэрояў і гэтым самым апраўдвае нашу мэтадологічную ўстаноўку ў даследаваньні на „ўнутранае адзінства соцыяльна-псыхолёгічнага і выяўлення плянаў, на адзінства суб'екта і аб'екта“ (Г. Пасьпелаў). Зарэцкі ня мог быць дзеля соцыяльнага характару свае творчасці добрым пейзажыстам, сваеасаблівым ён астаўся і ў апісанні жанравых малюнкаў. Перакідаючы балону за балонаю ягонае кнігі, вы вельмі рэдка дзе сустрэнеце жанравы малюнак, які б спыніў на сабе ўвагу. Гэта датычыцца і да вёскі і да гораду. Вы ня знойдзеце выстарчальнага сваёй мастацкасцю ні апісаньня дому, ні гаспадаркі, ні вуліцы—так вось і адчуваецца, што ідзе задумёны чалавек, і перад яго вачмі адзін за другім праходзяць абразкі быту, але зусім яго ня кратаюць, толькі мімабегам займаюць увагу, каб саступіць месца другім, трэцім. Чалавек зусім адлучаны ад рэчы, ён сам па сабе, рэч, сама па сабе. і нішто іх ня злучае, нічога супольнага між імі няма. Яны арганічна ня звязаны адзін з адным. „Яны сышлі ўніз па крывых драўляных прыступках і адразу апынуліся ў крайнім раёне гораду—пайшла чарада бедных завулкаў, дзе зусім аголена сьвязацілася дробнае жыццё маламоцных мяшчан з козамі. з парсюкамі, з брудным дзяццвішчам,

сланэчнікам, з адкрытым на ўвесь завулак сьмехам і сваркаю, з вазонамі і мандалінамі, з сьпелымі, заўсёды гатовымі да замужжа, дзяўчатамі“ (СД, 219). У гэтым жанравым малюнку перад вамі праходзіць шмат рэчаў і зьяў, і ні на чым спыніць увагу вы ня можаце. Вам нават цяжка ўявіць сабе, што гэта за прыгад і як да яго ставіцца. Вычарпальны колькасны пералік прыгадаў асабліва сьцяй нагэтулькі павярхоўны, нагэтулькі шэра-аднастайны, што проста ня ведаеш, для чаго аўтар увёў яго якраз у гэтым месцы. З такім-жа посьпехам, не памяншаючы вартасьці твору, ён мог-бы быць прыведзеным у іншым месцы ці выкінутым зусім.

У гэтым пляне творчасьці Зарэцкага некалькі адрозьніваецца ад блізкай яму духам творчасьці Цішкі Гартнага, гэтага песьняра і ідэалізагара местачковага мяшчанства. У вапошняга мы наглядаем празмернае захапленне жанравымі малюнкамі мяшчанскага побыту. Цішка Гартны на працягу некалькіх балон, з дакладнасьцю судовага выканаўцы „апісвае“ кожны кут хаты, хлява, кожную рэч ён з фотаграфічнай дакладнасьцю пераносіць на паперу, і гэта толькі лішні раз падкрэсьлівае, што як адзін, так і другі зьяўляюцца пісьменьнікамі розных соцыяльных груп. Застойлівасьць і інэртнасьць местачковага абыватля ў дарэволюцыйныя часы абумовіла ў яго культ рэчы, фэтышызацыю ўласнасьці; палахлівасьць, нэрвовая непакойлівасьць за свой лёс, зьбянтэжанасьць перад грандыёзнымі грамадзкімі падзеямі дробнага інтэлігента выклікала з аб’ектаў яго ўвагі рэч, паставіла на пярэдні плян асоби, „я“. У мастацкай творчасьці абодвух пісьменьнікаў абедзьве гэтыя разнавіднасьці знайшлі сваё поўнае адлюстраваньне. Філёзофія жанравых малюнкаў у творчасьці Зарэцкага такое сьцверджаньне з відавочнасьцю падкрэсьлівае.

VII.

Канчаючы аналіз мастацкай прозы Зарэцкага, ня лішнім будзе спыніць наш увагу на разглядзе вобразаў, якія займаюць узглядна нязначнае месца ва ўсім вобразавым комплексе, але якія цікавяць нас з пункту гледжаньня мастацкай і психолёгічнай прадзівасьці. Мы маем на ўвазе вобразы камуністых, новых савецкіх людзей, супроць пастаўленых аўтарам асноўным гэроям інтэлігенцкае формацыі. І дзіўная рэч: тымчасам, як вакол дэклісаванага і разбэшчанага люмпэн-інтэлігента сконцэнтравана ўся ўвага, калі кожны этап ягонага жыцьця так падрабязна выкрыты, калі кожны характар абмалёваны да яскравасьці, калі кожны з іх агулены орэолам трагічнасьці, вырастаючы ў монумент „соцыяльнай несправядлівасьці“, мы бачым сухія схематычныя контуры, прадзівей, нічым незапоўненыя бяздушныя формы прадстаўнікоў тае класы і тых соцыяльных груп, якія сталі на чале абноўленага чалавецтва. Пачынаючы з першых сваіх апавяданьняў і канчаючы хронолёгічна-апошнім буйным творам, романам „Сьцежкі-дарожкі“, Зарэцкі ні на крок не адступіў ад раз узятага кірунку.

Гэроі-рабочыя, гэроі-комуністы ў Зарэцкага праз меру простыя і не сваім психалёгічным складам (такія прастасьць магчыма і дапушчальна), але сваёй схэматычнасьцю, сваёй няжыцьцёвасьцю.

Вось узяць хоць-бы сабе Арончыка („Кветка пажоўкляя), які ўвесь час мітусіцца, лётае з пасяджэньня на пасяджэньне (а каб хто запытаўся, чаго?), гаворыць амэрыканізаваным жаргонам, безапэляцыйна ацэньвае людзей, вечна заняты і клапатлівы... Чытаеш а скрозь вопратку Арончыка-комуністага бачыш ужо знаёмыя нам адзнакі сумятліва-непакойнага інтэлігента, супроць якіх Арончык так рашуча выступае і з якімі быццам-бы змагаецца.

Зарэцкі проста перанёс асаблівасьці інтэлігента-шукальніка на вобраз Арончыка-комуністага, і атрымалася, што Арончык дык так і застаўся, а комуністага мы ў ім ня бачым. Ня лепш і ў другім апавяданьні („Ворагі“, зб. „У віры жыцьця“), дзе комуністы Гуторскі ўвесь свой рэволюцыйны талент і энэргію раскідаў на сантымэнтальныя гутаркі аб каханьні, аб трагедыі асобы з вядомай ужо нам абшарніцай Нінай Купрыянавай. А ў тым-жа апавяданьні „цвёрдакаменны“ Матрос, начальнік вайсковага аддзелу ЧК, хутчэй нагадвае кашавага атамана Запароскае Сечы, чымся комуністага, сьвядомага змагара за справу працоўных.

Вобразу новага чалавека, моцнага і вытрыманага змагара ў творчасці Зарэцкага няма. Ды такога вобразу гэтае творчасць даць і не магла, а гэта знаходзіць сваё тлумачэньне ў тэй акалічнасьці, што занадта далёка стаяў пісьменьнік ад адпаведнага грамадзкага пласту, што занадта тонкімі ніткамі быў ён з ім злучаны. Уся творчасць Зарэцкага да апошняга часу з гэтага пункту гледжаньня праходзіць у аднастайна-вытрыманых танох. Дзецца асяродкавым вобразам надломаны інтэлігент, вакол яго згушчаюцца фарбы, ён вырастае ў трагічную фігуру, займае нашу ўвагу і, як контраст яму, уводзіцца нейкае падабенства на комуністага ці рабочага, аб якіх толькі і можна даведацца з аўтарскіх рэмарак.

У романе „Сьцежкі-дарожкі“ эпізодычнай фігурай паказаны сялянін-бядняк Рыгор, які стаў на чале вясковай рэволюцыйнай масы і даў рашучы адпор Лясыніцкаму, калі той спрабаваў прытупіць рэволюцыйныя імкненьні сялян. Вобраз Рыгора надзвычайна цікавы, псыхалёгічна багаты, актуальны і жыцьцёвы, аднак, зусім не распрацаваны ў творчасці. Ён жыве, працуе, змагаецца, перамагае і церпіць няўдачы недзе за кулісамі роману, і аўтарскія паведамленьні аб ягоным існаваньні і дзейнасьці носяць характар сухой газэтнай інфармацыі. Рэволюцыйная вёска не зьяўляецца матэрыялам і крыніцаю мастацкай творчасці Зарэцкага і таму так старанна ім абмінаецца. Праўда, ёсьць яшчэ адзін вобраз „сялянiна-гэроя“, рэволюцыйнэра, гэта Аснач („Адна партыя ў шашкі“), які нібы зьяўляецца працягам Рыгора, але і ў гэтым апавяданьні аўтар зрабіў з яго тупа-недалёкага тыпа, надзяліўшы

зусім неўласцівымі рысамі. Паставіўшы Аснача поплич з разумным, дасціпным панам-бандытам, Зарэцкі развязаў сытуацыю тым, што не апраўдана, па-дзікаму Аснач застрэліў бязбройнага ворага, калі той абгуляў яго ў шашкі.

Ня лепей справа і з вобразамі рабочых. Мы толькі коротка разгледзім вобраз Андрэя („Сьцежкі-дарожкі“), тым больш, што ў яго асабе выяўлены максымальныя магчымасьці аўтара. Украінскі крытык Л. Вароніч („Полымя“ № 6, 1928 г.) характарызуе яго так: „Гэта ўзор цвёрдага бальшавіка, арганізатара рэвалюцыі з першых яе часоў. Гэтаму тыпу ў літаратуры, як вядома, не пашанцавала. Раз за разам з яго рабілі пэўны штамп, пазбаўлены яскравай індывідуальнасьці. Да некаторай ступені такі і Андрэй Зарэцкага, Андрэй, які ня ведае памылак, ня мае хвілін хістаньня, заўсёды ў драбніцах не памыляецца“... У асноўным з такой характарыстыкай бязумоўна, трэба згадзіцца. Мы-б толькі дадалі, што Андрэй зьяўляецца менавіта ўзорам штампу формы (а ня „ўзорам цвёрдага бальшавіка“) і ні ў якім разе ня жывой чалавечай істоты. Андрэй, які заўсёды быў „энэргічна спакойным і спакойна ўроўнаважаным, з мяккай ценню таемнасьці на твары“, які ня ведаў памылак і хістаньняў, які заўсёды знаходзіў дарогу ў сэрца і рабочых і сялян, які абсалютна пазбаўлены індывідуальнасьці, які ўвесь жыве (па-казённаму) у калектыўнай справе—вобраз надзвычайна не пераканальны. Гэта тып, які ў расійскай літаратуры атрымаў назву „скураной тужуркі“. Ягонае каханьне і жаніцбу з Макрынаю Зарэцкі выводзіць дакладна, паводле адпаведных соцыялістычных кодэксаў, і таму непраўдападобна. Ягонае рэвалюцыйнае змаганьне, „падполье“, консьпірацыя—праз меру шаблённы і таму ня робяць уражання. Ягоныя стасункі з сястрою, жонкаю, таварышамі пазбаўлены людзкасьці, сяброўскае цяплыні і таму ўяўляюцца штучнымі. Супроцьпастаўлены такім актыўна-дзейным і жыцьцёвым натурам, як Лясьніцкі, Славін і Халіма, ён зьдзіўляе беднасьцю свае індывідуальнасьці, і ягоны волонтарызм уяўляецца штучным.

Болей таго, вакол яго і пад ягоным уплывам другія вобразы таксама губляюць свае фарбы і адменнасьці, што дагэтуль вылучалі іх з іншых. Так, прыкладам, Макрына. пакуль яна была звязаная з Лясьніцкім, была хоць ня зусім удалай (у мастацкім аформленьні), але ўсё-ж жывой і цікавай натурай. Яе шчырасьць з Лясьніцкім, яе наіўная вера ў ягонае каханьне, яе адданасьць выклікалі сымпатыю да яе з аднаго боку, і трапіна характарызаваў характар Лясьніцкага—з другога. Варта толькі было злучыць вобраз Макрыны з Андрэем, як чытач згубіў Макрыну-жанчыну і чалавека, каб замест таго, пазяхаючы, чытаць яе рэліцыі пра соцыялістычнае змаганьне, пра рэвалюцыйныя пэрспэктывы. Эвалюцыя Макрынінае натуры, рэвалюцыя ў яе поглядах захаваны, а ў гатовым выглядзе Макрына-рэвалюцыянэрка крыху наіўны суб'ект. Пазбаўленая арыгінальнасьці і мастацкай праўдзівасьці яна выпала з творчасьці, як мастацкі вобраз.

Ня менш няўдалым, а нават больш недарэчным зьяўляецца вобраз Горскага („Голы зьвер“), супроцьпастаўлены бунтару Яроцкаму. Горскі камуністы, адказны працаўнік, які вечна нешта піша і недзе працуе, у параўнаньні да Яроцкага шмат губляе як характар, як прадстаўнік пануючае клясы. Тымчасам, як вакол Яроцкага групуецца пэўная маса, як ягоная шкодніцкая дзейнасьць штодзень прыносіць свае вынікі, як ён усё болей і далей раскідае свае сеткі. Горскі знікае і зьяўляецца толькі тады, калі объект яго каханьня, Лідачка, папала ў рукі Яроцкага, і то толькі для таго, каб прачытаць ёй стандартызаваную лекцыю аб савецкай моралі і камуністычнай этыцы. Больш хадульнага вобразу камуністага нават і выдумазь цяжка.

Канчаючы, мы яшчэ пару заўваг зробім пра Лясьніцкага, якога мы разглядалі на двух першых этапах шукальніцкага шляху. Мы знарок пакінулі разглядаць вобраз Лясьніцкага паступова паводле роману, каб больш яскрава выявіць яго псыхалёгічнае нутро і соцыальную належнасьць. У Лясьніцкага, аднак, шуканьні скончыліся ўступленьнем у камуністычную партыю і пасадай комісара ў Чырвонай арміі.

Адылі, гэты апошні этап зусім адрозьніваецца ад пяпярэдніх двух, дзе вобраз Лясьніцкага быў мастацкі праўдзівым і цікавым для досьледу тым, што тут гэты вобраз згубіў усю сваю праўдзівасьць, а набыў штамп, уласьцівы ўсім іншым гэроям-камуністам. Удзел Лясьніцкага ў падпольлі.—малюнак павярхоўны і бледы. Ня відаць арганічнай сувязі яго з рэволюцыйнай масай. Лясьніцкі „гаварыў блытаныя палкія прамовы, якімі сам захапляўся бадай што больш, як хто з слухачоў“ (СД, 359)—гаворыць Зарэцкі, і гэту характарыстыку нам трэба мець на ўвазе. Яна паказвае на нязьменнасьць індывідуалістычнага характару Лясьніцкага і ў новых умовах. Лясьніцкі прышоў да „пункту“ натурай нязьмененай, не перажыўшы пэўнай эволюцыі ў поглядах і ўрэшце не парваўшы старых соцыяльных сувязяў. Той-жа Л. Вароніч пра гэта кажа: „Аўтар... павінен быў вызначыць унутраную эволюцыю Лясьніцкага, эволюцыю яго поглядаў, перакананьняў, думак. Паколькі гэтага няма, для чытача няясна, чаму так крута мяняе свой сьветапогляд Лясьніцкі, і невядома, ці добры і пасьлядоўны вышаў з яго камуністы“. Нам-жа, пасля дакладнага аналізу характараў гэрояў, павінна быць ясным, што Лясьніцкі сваім характарам, усім складам думаньня і дачынення да рэволюцыі такога разьвіцця перажыць ня мог. Соцыальным карэньнем ён глыбока ўрос у чужыя пролетарыяту грамадзкія пласты, і тая акалічнасьць, што эпілёг роману паказвае нам яго з партыйным білетам у кішэні, яшчэ абсалютна нічога не гаворыць пра канчатковае прыстасаваньне ў сучасным грамадзтве інтэлігента-шукальніка, інтэлігента-індывідуаліста. Творчасць М. Зарэцкага праблемы інтэлігенцыі ў жаданым і ўжыўным для нас кірунку не разьвязвае, ня гледзячы на наяўныя спробы аўтара да яе ідэалізацыі.

VIII.

На гэтым мы скончым аналітычную частку нашае працы. Разгляд як характараў паасобных вобразаў, так і іхнага вонкавага аформлення паказаў перш за ўсё на ўзаемную залежнасць і законамернасць іх у развіцці, а па другое, выразна акрэсліў іхнае соцыяльна-грамадзкае быццё. Нам засталася толькі падагуліць асобныя моманты аналізу, даць ацэнку творчасці і паказаць на яе значэнне. Аналіз творчасці ўжо сам праз сябе дае падставу для агульнага уяўлення пра характар і накіраванасць яе, тым больш, што ў паасобных раздзелах мы імкнуліся паказаць на сапраўднае значэнне паасобных вобразаў. Крытэрыем-жа для ацэнкі ўсяго комплексу творчасці звычайна прынята лічыць наступныя тры моманты: шчырасць і ўнутраную праўдзівасць твору, арыгінальнасць і навіну зместу, абсяг і грамадзкае значэнне таго кутка жыцця, якое выяўляецца ў творчасці (Пераверзеў). Вось выходзячы з гэтага палажэння, мы і павінны „прывесці ў сьведомасць, шляхам аналізу, грамадскую думку і паказаць значэнне, вызначыць той жыццёвы элемент, які складае выключную ўласцівасць творчасці“ (Белінскі).

Зусім зразумела, што калі першыя два элементы (шчырасць і арыгінальнасць) зьяўляюцца канечнымі атрыбутамі ўсякага мастацкага твору, без якіх ён губляе ўсялякае мастацкае значэнне, дык трэці элемент, а менавіта абсяг жыцця, для ацэнкі мае выключнае значэнне—толькі паводле яго мы можам скласці сабе правільнае ўяўленне пра пісьменьнікаву творчасць. І, сапраўды, уявім сабе на хвіліну, што пісьменьнік заняўся-б у наш час праблемай індывідуальнай трагедыі пазбаўленага грамадзкіх правоў папа, які губляе веру ў выніку пашырэння атэізму, які балюча перажывае заняпад свае касты. Пры наяўнасці шчырасці ў абмалёўцы характару і пры бяспрэчнай арыгінальнасці, навіне тэмы, твор ўсё-ж не з'явіўся-б вартым увагі дакумэнтам эпохі, бо што могуць значыць індывідуальныя перажыванні, нават поўныя трагічнасці, нашым часам, калі рушацца ўсе асновы старога, і хваля прогрэсу так высока ўзняла новых людзей, новыя ідэі. З гэтага зусім не вынікае, што толькі пэўнай тэматыкай абмежаваныя творы заслугоўваюць увагі. Зусім не. Мы гэтым ілюстрацыйным прыкладам хацелі толькі паказаць, што адно тая творчасць і тое мастацтва, якое сугучна прогрэсунай клясе, перажывае сябе і, як каштоўная спадчына, пераходзіць да нашчадкаў у новыя пакаленні.

І вось калі падыйсці да ацэнкі творчасці Зарэцкага з пункту гледжання пералічаных прынцыпаў, дык прыдзецца адзначыць, папершае, яе арыгінальнасць. Яшчэ ніхто да яго так поўна і ўсебакова не займаўся пытаннямі дробнай інтэлігенцыі, ні ў каго яна не знайшла такога падыходу, і па-другое нельга таксама адмовіць творчасці Зарэцкага ў сваеасаблівай праўдзівасці і шчырасці пры абмалёўцы паасобных характараў. Аднак, у выніку такой мэтайскіснасці,

гэтая творчасць з прычыны беднасці характараў, якія яна выяўляе, як мы гэта ўжо бачылі пры папярэднім разглядзе, не вылучаецца ні багаццем яскравых малюнкаў, ні глыбінёю псυχалёгічных адчуванняў, яе эстэтычная вартасць ня высокая.

Творчасць Зарэцкага, прынамсі, тое, што вышла з-пад ягонага пярэдагульня, наўдачу ці перажыве аўтара.—яна кранула вельмі і вельмі нязначны грамадзкі куток, да таго-ж звязаны з рэгрэсіўным грамадзкім пластом. З пункту гледжання абсягу, з пункту гледжання грамадзкага значэння, з пункту гледжання ўжыванасці ідэй, якія выплываюць з творчасці, мы і павінны будзем галоўным чынам выходзіць пры ацэнцы.

Калі паставіць перад сабою пытанні, якія зьявы, станючыя ці адмоўныя, выяўлены аўтарам, калі разабрацца ў тых пачуццях, якія яны выклікаюць у нас, калі ўявіць, да якіх практычных вынікаў яны вядуць, калі правільна развязаць гэтую задачу, дык адказ на яе будзе служыць адначасна і адзнакаю вартасці творчасці. З папярэдняга аналізу нам ясна, што асноўнай мэтай устаноўкай творчасці, усяго яе комплексу, зьяўляецца спроба паказаць цярпець шлях дробнай інтэлігенцыі, выявіць душу мітусьлівага абывателя, які прыстасоўваецца да новых форм жыцця. Такая агульная канцэпцыя. Яна можа быць у пэўных умовах і станючай і адмоўнай. Станючай яна была-б, каб аўтар паказаў яе не як самаважкі фактар, не ідэалізуючы яе поглядаў і адчуванняў, ня з пункту гледжання чалавечай любові, а на строгай сацыяльнай дыферэнцыяцыі яе выявіў грамадскую значнасць і паказаў сацыяльную дэтэрмінаванасць яе жыцця. Але ў нашу задачу не ўваходзіць папраўляць аўтара. Мы, маючы справу з тэкстам, літаратурным фактам, аналізуем ягоную існасць і толькі. А паводле тэксту прызнаць дадзеную ў творчасці ўстаноўку дадатнай—рэч немагчыма, не гаворачы ўжо пра іншае, хоць-бы з тэй прычыны, што гэта—не двусэнсоўная спроба згладзіць востра-клясавыя вуглы і супярэчаны і што ідэалізавана ў існасці варожая сацыяльная група грамадства. А з другога боку, мы бачылі, як аб'ектываваны вобраз інтэлігента-шукальніка ў творчасці Зарэцкага стаў яе суб'ектам і тым самым налажыў на яе зусім выразнае адценне, для нашага часу ня прыймальнае з пункту гледжання ідэалёгічнай зьмястоўнасці. Хадзілі насць і няжыццёвасць у творчасці вобразаў гэрояў, якія павінны сымбалізаваць элементы і парасткі новага ладу ў акружэнні яскравых вобразаў чужых нам людзей, яшчэ больш павялічвае падобнае ўражанне. „Цырк—гэта ці рэволюцыя?“ ставіў пытанне Лясыніцкі і характар вобразаў носьбітаў ідэй рэволюцыі дае першы адказ, тым самым ставячы творчасць Зарэцкага пад знак ідэалёгіі яе дробна-буржуазнага гаспадара і заказчыка.

Ува ўсёй сучаснай беларускай літаратуры, якая расьце пад знакам стварэння пролетарскай літаратуры, творчасць Зарэцкага і да яго падобных ёсць крок назад. Яна не ўзабагачвае культурных здабыткаў

пролетарыату, яна цалкам жывіцца хоць недалёкай, але ўсё-ж мінуўшчынай. „Мінуўшчына ў сучасным“—вось крыніца творчасці Зарэцкага. Надзвычайна цяжка адшукаць нітку, якая злучала-б гэтую творчасць з папярэдняй беларускай літаратурай, у гэтым сэнсе на нацыянальным грунце яна, бязумоўна, зьяўляецца асаблівай; аднак, гэтая мастацкая асаблівасць усё-ж далёка ня мае нацыянальнага колеру. Прыходзіцца згадзіцца з Л. Варонічам, які ў сваёй рэцэнзіі на роман „Сьцежкі-дарожкі“, шкадуючы, зазначыў на „адсутнасць мясцовага колёрыту“. Яму, як украінцу, яскрава кінуўся ў вочы гэты няхват паўнаты, нацыянальных адзнак творчасці. Ня маючы сабе папярэднікаў у асяродзьдзі беларускай літаратуры, Зарэцкі сваім літаратурным карэньнем уваходзіць у суседнія Беларусі літаратуры, сярод аўтараў якіх ня малы ўплыў зрабіў на яго Пшыбышэўскі (пра гэтае гл. у аўтабіяграфіі Зарэцкага, зьмешчанай у зборніку „Молодая Белоруссия“ Клейнборта, бал. 404).

Дый самы характар вобразаў інтэлігента носіць больш „агульна-плянэтны“ характар і не зьяўляецца выключнай асаблівасьцю менавіта часткі беларускай інтэлігенцыі, якая, калі і мела ў сваім асяродзьдзі падобныя настроі і характары, дык вельмі нязначныя і для ўсяе масы не характэрныя. Толькі гарадзкі прыгарад мог даць натуршчыка Зарэцкаму, а гэты прыгарад у той частцы, якая знайшла сваё выяўленьне ў творчасці Зарэцкага, усё-ж быў больш расійскім, чым беларускім, і ўплыў яго на сучасны стан Беларусі пасля рэвалюцыі зышоў на нішто. На творчасці Зарэцкага, адэкватнай яго сацыяльна-псыхолёгічнаму стану, мы бачылі, што гэта за няўдзячны матар’ял для сучаснага савецкага мастацтва.

Об’ектыўна ягоная творчасць далёка стаіць ад нас, яна цалкам у палоне ідэалізаванае мінуўшчыны і таму яна супроць нас. Пра гэта Зарэцкаму варта падумаць, а савецкаму грамадзтву пра гэта-ж трэба ведаць.

КУЛЬТУРА МОВЫ

Заўвага да перакладаў мастацкае літаратуры

Наша Дзяржаўнае Выдавецтва распачало цяпер выданьне перакладных на беларускую мову кніг. Гэтая добрая справа ў нас ёсьць справаю новаю; у нас няма яшчэ практыкі што да перакладаў, пэўных навываў у гэтай маруднай і цяжкай працы. Больш за ўсё перакладаецца з мовы расійскае. У слоўных карэньнях расійская мова можа бліжэй да беларускай, як да ўсялякае іншае мовы. Але гэтага нельга сказаць пра тую безьліч адценьняў, якая ёсьць у фразях і словах кожнае мовы, якая часта вымагае нават адмысловае інтонацыі, рознае сілы і вышыні голасу. Дзеля аднае і тэй-жа фразы і слова—гледзячы, што трэба сказаць, выказаць. Вось гэта і ёсьць галоўная цяжкасьць у справе перакладу. Тут ёсьць некалькі думак. Адны трымзюцца „даслоўнага перакладу“, гэта значыцца перакладу слова ў слова. Вядома, асаблівасьці моваў (напр., неўласцівасьць беларускай мове „деепричастий“, якія ёсьць адна з выдатных асаблівасьцяў расійскае мовы), прымушаюць парушаць гэта. Але прынцып такі: „даслоўны пераклад“. Другія трымаюцца тае думкі, што важна ў перакладзе не пераказваньне, ці ператлумачваньне літаратурнай рэчы слова за словам, як у орыгінале, а важна, хоць і недакладным парадкам словаў, але перадаць самую рэч з усімі ўласцівымі ёй адценьнямі ў разуменьнях, думках, сэнсе. На маю думку, гэты другі спосаб найлепшы, ён дазваляе як мае быць, з усёй паўнатаю, перакласьці, ці лепш ператлумачыць літаратурную рэч. (Вядома, тут гутарка йдзе пра „рэчы літаратуры мастацкай“). Які-небудзь артыкул можа й ня вымагаць ад перакладчыка вялікага досьціпу, даволі ведаць толькі жывую беларускую мову, а ня штучную мёртвую мову сучасных часамі беларускіх газэт і некаторых часопісаў. Не „даслоўны пераклад“, а „бліжэй да орыгіналу“ павінна быць, на маю думку, прынцыпам у перакладзе мастацкай літаратуры. І разам з гэтым, першая увага—сэнсу фразы, яе пачуцьцёвасьці і адценьню моўных выразаў у ёй.

Я падам колькі выразных прыкладаў, якія я мог узяць з перакладных рукапісаў і кніг. Напрыклад, у расійскім тэксьце: „Через щели в заборе доглядел Володька запустение“... Было перакладзена: „Праз шчыліны ў плоце ўбачыў Валодзька спустошаньне“... Як бачым, тут вышла зусім ня тое. Цэнтр цяжкасьці ў гэтым сказе слова „доглядел“. А гэта зусім ня тое, што „убачыў“. „Убачыць можа кожны, хто мае вочы, а „доглядеть“ ня кожны можа, дзеля гэтага трэба быць вельмі дасьціпным і вельмі ўсюды даходным. Значыцца, тут слова „доглядел“ выконвае дзьве ролі—адна (другарадная), што там было спустошаньне і другая (галоўная)—характарыстыка самога Валодзькі. Такім чынам, каб гэтыя дзьве ролі слова ў гэтым сказе „доглядел“ ня страціліся ў перакладзе, лепш за ўсё, памойму, сказаць: „праз шчыліны ў плоце дапаў Валодзька вокам да спустошанья“. (Калі ня ўжыць „дагледзеў“ што няўдала, бо ёсьць „дагледзець жывёлу“. Слова „спустошаньне“ не перадае „запустение“, бліжэй тут будзе ўжо слова „пустка“, але дзеля мэты гэтага прыкладу гэта няважна).

Такі спосаб перакладу дазволіць захаваць і перадаць беларускаю моваю стыль расійскага пісьменьніка. дазволіць беларускаму чытачу мець поўнае ўяўленьне пра пісьменьніка, самы перакладзены твор паставіць бліжэй да орыгіналу.

Вось яшчэ адзін прыклад. Расійскі тэкст: „Он тебя слушать будет, но о твоей беде не всплакнет“. Перадасьць гэты сказ з усімі яго адценьнямі і сэнсам, напрыклад, вось які пераклад: „Ён цябе слухаць будзе, але сьлязы на тваёй бідзе з вока ня спусьціць“.

Я выбраў два цяжкія прыклады, у сэнсе далёкасьці іх расійскага тэксту ад даслоўнага беларускага. у сэнсе вялікае цяжкасьці пераказаць тое самае ў іх расійскім тэксьце гэтакім беларускім. Вядома, што такі пераказ ня можа парушыць

прынцыпу некаторае „даслоўнасьці“, якія заўсёды ёсьць, можа і павінна быць у перакладах расійскага на беларускае. Але гэтая „даслоўнасьць“, разумеецца, умоўна і не павінна яна быць непарушным прынцыпам.

Такі спосаб перакладу шмат зробіць палёгкай і ў такой цяжкай справе, як пераклад на беларускую мову расійскага тэксту, што пабудаваны, напрыклад, на „деепричастиях“, якія неўласцівыя беларускай мове.

Мне давялося азнаёміцца з перакладам на беларускую мову кнігі апавяданняў расійскай пісьменьніцы Ларысы Рэйснэр. Стыль кніг гэтае пісьменьніцы цалкам пабудаваны на „причастиях“ і „деепричастиях“; доўгія ад гэтых пэрыоды, вельмі шмат нанізаных адзін на аднаго сказаў. У арыгінале стыль гэта прыгожы, хоць і ня лёгкі. Але ў беларускім тэксьце зусім іншае. Перакладаў гэтую кнігу, як відаць, хтосьці, хто ведае беларускую жывую мову. Перакладзена гэтая кніга добра. Аўтару часта даводзілася карыстацца мэтадам, пра які я кагэдэ гаварыў. Але ўсё-ж у перакладзе кніга шмат страціць, бо ўсё-ж даводзілася перакладчыку пільнавацца „даслоўнасьці“. А пры гэтакім цяжкім стыле даслоўнасьці ня лішне шмат патрэбна. Гэта ня тое, што патрэбен быццам „вольны пераклад“. Але: бліжэй да арыгіналу, не пільнавацца даслоўнасьці там, дзе яна ня можа перадаць „душы“ і сэнсу фразы, поўная ўвага адценьням і ролі кожнае фразы—вось, памойму, што важна ў перакладзе. А адсюль—які лепш тэрмін—„перакласьці“, ці „ператлумачыць“?

Буду рад, калі таварышы, што маюць практыку ў гэтай галіне, дапоўняць мае думкі, або пакажуць на лепшыя спосабы гэтае працы.

К. Чорны

Колькі заўваг пра некаторыя словы

1. *Ростань*. У нашай літаратурнай мове ёсьць слова „ростань“. Некаторыя пісьменьнікі ўжываюць гэтае слова ў сэнсе „растаньне“, у народнай жа мове і ў песнях гэтае слова мае значэньне аддзяленьня, ці яшчэ правільней, па расійску— „отдалённость“. Так, напрыклад, гавораць: ён забег у ростань, і я яго не дагану, ці: ён стаў у ростані і хоча разгледзецца, што там такое ляжыць. Слова гэтае можна гаварыць у якім хочаш ліку, можна гаварыць: стаў чалавек у ростані і стаў чалавек у ростанях; закінуў кіёк у ростань, і закінуў кіёк у ростані. Так гавораць гэтае слова на Ўсходняй Беларусі, і сустракаецца яно на Віленшчыне. Можа яно ёсьць і на ўсёй Беларусі, яно вельмі пашыранае. І ў літаратурнай мове гэтае слова трэба ўжываць, як належыць.

2. *Жаба, курапа, рапуха*. У жывой беларускай мове ёсьць два розныя словы: жаба і курапа ці рапуха. Некаторыя пісьменьнікі ўжываюць слова „жаба“ у значэньні расійскага слова „лягушка“. Гэта саўсім няправільна, бо ў народнай мове ёсьць слова курапа ці рапуха, якое перакладаецца на расійскае „лягушка“. А жаба па-нашаму тое, што і ў расейцаў: яна жыве на зямлі, сустракаецца ў градах і пад калодамі; цёмная, землянога колеру. Гэтыя словы, як і паняцці аб гэтых і апошніх, у народнай мове маюць разьмежаванае значэньне. Такія яны ёсьць па ўсёй Беларусі: на паўднёвым усходзе гавораць курапа, а ў цэнтральнай частцы рапуха, што па-расейску будзе—зялёная „лягушка“. У літаратурнай мове трэба зрабіць разьмежаваньне паміж гэтымі словамі.

3. *Канешне, канча*. У літаратурнай мове зьявілася слова „абавязкова“, перакладзенае з расейскага „обязательно“. Ня ведаю, ці ёсьць такое слова ў народзе, бо, мусіць, яно формальна перакладзенае з расейскае мовы. У народнай-жа мове ёсьць два словы, якія маюць аднакавае значэньне з расейскім „обязательно“. Гэта „канешне“ і

„конча“. Першае гавораць у цэнтральнай частцы Беларусі і на захадзе, а другое гавораць на ўсходзе і на поўдні. Дык лепей будзе, калі ў літаратурнай мове будучы гэтыя два народныя словы замест штучна створанага „абавязкова“.

4. *Сваячасова, сваясабліва*. Вельмі пачалі пісаць словы ў газетах у падобе да слоў „сваячасова“ і „сваясабліва“. Гэта таксама формальна-перакладзеныя „свое-временно“ і „своеобразно“. У народзе такіх слоў ані ня сустракаецца. Калі трэба сказаць слова „своевременно“, дык народ гаворыць так: чалавек прышоў у свой час. А сказ, напрыклад: „у него есть своеобразные мысли“—трэба сказаць гэтак: „у яго ёсць свае асаблівыя думкі“. Тады гэта болей будзе падыходзіць пад кірунак беларускае мовы.

М. Бардон.

Этымолёгічныя нататкі

Бел. пятрэць.

Ул. Дубоўка („Узвышша № 5, 105 бал.) зусім слухна супаставіў бел. *пятрэць*, *выпятрэць* з *пятра* „вышкі ў асці, на якіх сушаць снапы“, укр. *п'ятра*, *п'ятрини*, і пол. *piętro*. Што-ж да грэцк. *πέτρα*, дык яго трэба адлучыць ад вышэй паданых беларускіх, польскага і украінскіх слоў: апошнія словы паказваюць на *ε*, якое ні ў якім разе ня можа адпавядаць грэцк. *ε*.

Бел. хандога і вытворныя ад яго словы.

Насовіч (словарь бел. наречия, бал. 676) прыводзіць бел. *хандога* ў сэнсе „той, які любіць чыстату, ахайнасьць“ і вытворныя ад яго *хандожыць* „чысьціць“, *хандоства* „чыстата“, *хандожны* „якія любіць чыстату, ахайнасьць“, *хандожаньне* „чыстка“.

У польскай мове мы маем дакладныя адпаведнасьці прыведзеным беларускім словам, а менавіта, бел. *хандога* адпавядае пол. *chędogi* „той, які любіць чыстату ахайнасьць“, *хандожыць* ідэнтычна з пол. *chędożyć* „чысьціць“ і *хандоства*—з пол. *chędostwo*.

У бяспрэчным этымолёгічным сваяцтве з бел. і пол. словамі знаходзяцца рас. *художник*, *художество* і ст.-сл. *chądog* „мудры“.

Брукнэр у сваёй працы „*Słownik etymologiczny języka polskiego*“, 179 б.л. выводзіць каранную частку *chąd*—у *chądog*, *chędogi* з* *sčond*—, параўноўваючы гэтыя словы з літ. *skapis* „смачны“.

Тлумачэньне польскага лінгвістага здаецца нам вельмі непераканальным. Першае, мы ніяк ня можам увяіць сабе, якім чынам з групы *sk* на славянскай глебе магло-б узнікнуць *ch*, а па-другое, з сэмасьлёгічнага боку гэтае збліжэньне бадай ці зьяўляецца верагодным. Сапраўды, што можа быць агульнага паміж значэньнямі „смачны“ і „мудры“?

Пытаньне аб паходжэньні гукі *ch* у пачатку слоў у славянскіх мовах яшчэ мала высьветлена ў лінгвістыцы, але ў шмат якіх выпадках можна ўжо з ўпэўнэнасьцю гаварыць пра запазычаньне таго ці іншага слова з германскіх моваў.

Так, бяспрэчнымі запазычаньнямі з германскіх моваў зьяўляюцца ст.-сл. *хызз* (рас. *хижина*), пар. ням. *hūs* (*Haus*), рас. *хол.м.* ст.-сл. *хлѣнѣ*, пар. н. ням. *holt*, рас. *хлеб*, пол. *chleb*, пар. гоцк. *hlaifs* і інш.

Такім бяспрэчным запазычаньнем з германскіх моваў мы лічым і бел. *хандога* рас. *художник*; гэтыя словы звычайна выводзяць з германск. *handugel*. Гл. Б. М. Ляпуноў „Сборник статей в честь А. И. Соболевского“, 260 і Л. Цвяткоў „Зап. аддз. гум. нав.“, кн. 2, працы кл. філ. т. I, 66 бал.

М. Коген.

КНІГАПІС

Кропівині байкі—ДВУ. 1928 р. Ціна 50 коп. Переказав С. Пилипенко. Бал. 48.

За апошні час назіраецца ўсё большае і большае імкненне беларускай і ўкраінскай літаратуры да знаёства аднае з другой. Пераклады з украінскай літаратуры на беларускую і, наадварот, зварочваюць на сябе ўсё большую ўвагу. На жаль, колькасць гэтых перакладаў ня можна прызнаць дастатковай. Яны вычэрпваюцца некалькімі, у лепшым выпадку не алыкімі, дзесяткамі назоў. Нам ня прыходзілася назіраць перакладаў поўнага збору твораў пісьменьніка, ці хоць-бы знач ай колькасці твораў, якія маглі-б даць больш-менш выразнае літаратурнае аблічча таго ці іншага пісьменьніка. Рэцэнзуюмы зборнік зьяўляецца, можна лічыць, першай пробай ахапіць досыць поўна творчасць пісьменьніка. Хоць, разумеда, аднымі байкамі творчасць Крапівы ня вычэрпваецца, аднак яны зьяўляюцца найбольш характэрным літаратурным жанрам яго. Зьмешчаныя ў рэцэнзуюмым зборніку байкі можна згодна тэматыцы падзяліць на тры часткі: байкі з палітычным зместам, з апісаннем нашых унутраных хіб, і байкі асабістыя, якія ахапляюць характэрныя рысы асобы ці шэрагу асоб. Грамадзкія тэндэнцыі Крапівы выяўляюцца моцна ва ўсіх трох падзелах баек. Байкі, зьмешчаныя ў зборніку, мы разьмеркавалі-б згодна нашаму падзелу наступным чынам: да першых баек палітычнага зместу трэба аднесці такія, як „Метр“, „Віл та гедзь“, „Сука в дубані“, „Нярыка“, да другой групы баек такія, як „Соромлівый“, „Вовк та ягня“, „Баба“ „Маковікі“, „Шуляк і тегерук“ (назовы баек падаю ў украінскім перакладзе). Да другой групы мае вялікае дачыненне і трэцяя, паколькі ў большасці такіх баек уласцівасць асобы выяўляецца з пункту гледжання шкоды для грамады, ці інакш, з пункту гледжання ізноў-жа нашых унутраных хіб. Да трэцяй групы мы адносім байкі, як „Бик та корова“, „Рак“, „Сова. осел і сонце“, „Дипломованый баран“ і інш.

Да зборніку паддзена прадмова перакладчыка (перакладчыка) С. Пилипенка. У ёй Пилипенко полемізуе з А. Лебедінскім, які ў кніжцы „Веселій оповідач“ праводзіць думку, што байка аджыла свой час, што байка—гэта продукт часоў прыгне-

чанасці, уцёску. Тады было страшна проста крытыкаваць цароў, міністраў, графоў і г. д., і ім давалі выгляд зьяроў ці чаго іншага. У наш час, кажа Лебедінскі, хопіць газэтнага фэльетону, бо ў нас ідзе здаровая, шчырая самакрытыка, і ня трэба надаваць аб'екту крытыкі нейкі чужоўны выгляд. Пилипенко імкнецца давесці, што гэтая тэза ня мае пад сабой ґрунту, але даводзіць гэта толькі тым, што байкі пішуць і цяпер, што байкі Дзям'яна Беднага друкуюцца нават у „Правде“, што і ў беларускай літаратуры байка прабівае сабе дарогу. Але Пилипенко не абвргае думкі Лебедінскага аб тым, што байка—спадчына мінулага. Ён (Пилипенко) кажа: „...І хай ця крытыка вьзята в нібі архаічну¹⁾ форму байкі—дорогу такий критики!“ (бал. 10). Але чаму браць „архаічную“ форму, а не замяніць яе фэльетонам, як і значна больш падыходзіць да здаровай крытыкі? Гэта пытаньне застаецца ў Пилипенка ня высветленым і забытым. У канцы прадмовы ён кажа: „Всяка зброя добра, коли вона на користь революції, і всяка погана, коли—проти неї. А ми не повинні нехтувати жодною зброєю, що може принести нам користь. Хай буде за таку зброю і байка—своя, чужа, Кропивина...“

Некалькі слоў аб выданні і перакладзе. Кніжка выдадзена вельмі старанна. Да кожнай байкі далучаны два малюнкi—у пачатку і ў канцы. Але ня можна сказаць, каб гэта было заўжды да рэчы. Спынімся коратка на б іцы „Чорт“. У канцы яе Пилипенко змяняіў беларускі тэкст. Мораль байкі вышла прыблізна такая: нашы крыткі часамі пужаюцца (зусім дарэмна) ўплыву нэо-буржуазіі. Байка прыраўнівае такіх крыткіў да хлопчыка, які ў змроку напахоўся кажуха, прыняўшы яго за нейкае страшыдла. Пилипенку, як бачна вельмі спадабалася гэта параўнаньне, бо пасля моралі ён яшчэ раз робіць яго:

„Оцим я страхопудам
Прислів'я б нагадав:
Кожух лежить—
Дурний дрижить“.

і робіць гэтым байку занадта нуднай і крыху цяжкай для ўспрымання. Малюнак да байкі паддзён зусім не адпавядаючы зместу—селянін, якога капіталістыя (ці іншыя людзі ў цыліндрах?) зьязгалі вя-

¹⁾ Курсіў наш. А. Ц.

роўкамі. Зразумела, высвятленне клясанага змагання ў малюнках — рэч добрая. Але ў такім выпадку яна таксама прымушае нагадаць украінскае прыслоўе „Нате мої п'ять, шоб было дэсят“. У байцы „Рак“ пададзен адзін голыкі малюнак, а другі, які па-

нінен быць пададзен да гэтай байкі, па невядомых прычынах, па адзен да „пясняслова“.

Пераклад зроблен сумленна. Беларускія асаблівасці перакладзены ўдала. На жаль цяжасці перакладу прымушалі часамі адходзіць ад арыгінальнага тэксту. Ал. Цітоў.

Пятро Панч „Білы вовк“ (Выдавецтва „Український робітник“ Харкаў. 1929 г. 123 бал. Цана 50 кап.).

Тэма гэтае аповесці — крывавы сацыяльны канфлікт паміж роднымі, распад і канец старога заможніцкага сям'і, змаганне дзвюх сацыяльных сіл на вёсцы. Эпіграфам да гэтае аповесці стаіць вытрымка з яе-ж: „Будуць тепер вони пойдати сами себе, аж доки не переведутся“. Гэта пра старую заможніцкую сям'ю, у якой прынцып уласніцтва й багацця ёсць грунт і філзофія жыцця. Да рэвалюцыі на гэтым трымалася сямейнае шчасце, але калі рэвалюцыя страсянула гэтае шчасце, калі нарадзілася, пачало расцвётаць і расцвёло ўжо жыццё новае, і калі ўсё больш стала выяўляцца, што гэта не на жарту, павінен быў адбыцца канфлікт. канфлікт крывавы.

Улас Волас, гэты „патрыарх“ хутараня бы-сконцэнтраваны ў сабе ўсе ўласціваасці старога. І ў аповесці, у выніку іх лёгічнага развіцця, яны надалі чалавеку крывавую натуру. Менавіта натуру. Бо нават зьяўляецца думка — што-ж гэта сацыяльнае ці біялёгічнае? Ці гэта клясавая помста, імкненне, нягледзячы ні на што, застацца гаспадаром жыцця, ці біялёгічны выпадак хворасці? Такое ўражанне с пачатку аповесці, дзе рука ўласа Воласа бесьперастанку дзейнічае, абы захаваць, як выпу сярод новага жыццёвага бурнага мора, свой хутар і нават павялічыць яго. Мала гэтага, нават „яны самі сябе паядаюць“ у шалёным інстынкце свайго ўстанаўлення ў жыцці. Так адбываецца забойства пана Ванды, якому трэба было плаціць за куплены хутар (справа пачалася ў першыя гады рэвалюцыі). За гэтае забойства пакутуе непавінны пастух.

Пасля пачынаецца змаганне з процілеглай сацыяльнаю сілаю — вясковаю беднатою. Прадстаўніком яе — Максім Малачай. галава зямельнага аддзелу. Два сыны Уласа Воласа, да некаторай меры, ёсць вы-

канаўцы волі свайго бацькі. Яны далаўняюць яго як вобраз. Тымчасам Домка, Воласава дачка, ёсць вобраз „сярэдняга пакалення“, якое рве ўсе ланцугі, што скоўваюць яго з старым пакаленьнем, з бацькамі. Домка ідзе замуж за Максіма Малачага, гэта было пачаткам яе далейшага разрыву з сваімі роднымі, што давяло пасля да крывавай драмы. У ёй яшчэ живуць пачуцці дачкі і сястры (у даччыненні да свае ранейшае сям'і, якая стала да яе ўрэшце свядомым дзейнікам крывавых пакут). Але другая сіла, можа і без вялікага ўдзелу яе думкі, вядзе яе па новай дарозе.

Зьвер-бацька стараўся праз услякія паклёпы засадзіць у турму зяця Максіма, стараўся, каб Домцы ня было грошай узяць мужа на парукі. Калі яна пачала прадаваць набытак дзеля гэтага, бацька прыслаў сыноў адабраць грошы. Максіма нарэшце вызваляюць, але Улас Волас, да гэтага яшчэ, у выніку здарэнняў і падзей, зарэзвае нажом сваю ўнучку, дачку Домкі і Максіма. Крывавы акт канчаецца арыштам Воласа і яго сыноў, якія таксама прычыніліся да гэтае справы.

Улас Волас і яго сыны — гэта лёгічнае развіццё тае сілы, якая ёсць грунтам таго, што мы называем старым жыццём, развіццё на аснове тых магчымасцей, якія закладзены ў яго.

Воласава ўнучка ўяўляецца як вобраз таго маладога пакалення, якое абсалютна ня чуе ўжо ў сабе карэнняў старога.

У Воласа зьверская хутарская, заможніцкая практычнасць стала фізіялогіяй. Аповесць цікавая яшчэ й тым, што ў ёй чуецца сіла слова. Пятро Панч здолеў „малым словам сказаць вялікае“, паказаць цэлы вихор падзей.

Заўважаецца часамі ўжыванне пісьменьнікам такіх слоў як „поінфармуваць“. Можна-б лепш карыстацца замест іх жывымі словамі ўкраінскай мовы?

Аповесць „Білы вовк“ цікавая і сваёю кампазіцыяй. Г. Яруш.

ВЫДАВЕЦТВА ДЗЯРЖПЛЯНУ БССР

Менск, Пляц Волі, 5, т. 2-84.

ПРЫМАЕЦЦА
ПАДПІСКА НА 1930 ГОД
НА ШТОМЕСЯЧНУЮ ПАЛІТ.ЭКАНАМІЧНУЮ ЧАСОПІСЬ

„САВЕЦКАЕ БУДАЎНІЦТВА“

5-ы ГОД ВЫДАНЬНЯ.

Часопісь удзяляе ўвагу пытанням сацыялістычнага будаўніцтва і выпу-
сцэнню гаспадаркі і культуры БССР. Акрамя таго, у часопісі знаходзіць
адбітак і эканамічнае жыццё суседніх краін.

ЧАСОПІСЬ МАЕ НАСТУПНЫЯ СТАЛЫЯ АДДЕЛЫ:

1. Эканамічнае будаўніцтва і эканамічная палітыка 2. Са-
вецкае і культурнае будаўніцтва. 3. За рубяжом. 4. Па
акругах. 5. Крытыка і бібліяграфія. 6. Хроніка. 7. Дына-
міка народнай гаспадаркі БССР (статыстычн. бюлетэнь).

УМОВЫ ПАДПІСКІ:

На 12 м.	На 9 мес.	На 6 мес.	На 3 мес.
7 р. 50 к.	6 руб.	4 руб.	2 руб.

ДЛЯ ГАДАВЫХ ПАДПІСЧЫКАЎ ДАПУСКАЕЦЦА РАСТЭРМІНОЎКА:
пры падпісцы— 3 руб., да 1 красавіка—2 руб. 50 к. і да 1 ліпеня—2 руб.

Гадавыя падпісчыкі, якія ўносяць палком падпісную плату да 15 студзеня
1930 г., атрымаюць бясплатна „Кантрольныя лічбы народнае гаспадаркі
і культуры БССР на 1930-31 год“.

ПАДПІСКА ПРЫМАЕЦЦА:

бюро падпіскі Белдзяржвыдавцтва, контрагентствам друку, усімі п.-т. кан-
торамі, газетным бюро Менскай п.-т. канторы, упаўнаважанымі пры акр-
плянях і непасрэдна РВА Дзяржплану.